

ՄԱՏԵՆԱԴՐԱՆ “ԳԱՐՈՒՆ”
ԹԻԻ 4

ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԻԻՔԵՐ
ԹԻԻ 1

Խ Օ Ս Ք
Զ Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ե Ա Ց

Վ Ա Ն Ա Ն Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ

Պ Ա Ր Տ Ի Զ Ա Կ Ց Ի

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1911

ՏՊԱՐԱՆ-ԳՐԱՏՈՒՆ Յ.Գ.ՓԱՆԱԳԱՇԵԱՆ

Խամ, վերի շարկ, թիւ 55

Կ. ՊՈԼԻՍ

9(47.325)

S-46

5 OCT 2011

9 (47. 325)

5-46

պր.

Խ Օ Ս Ք

Զ Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ե Ա Ց

Վ Ա Ն Ա Ն Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ

Պ Ա Ր Տ Ի Զ Ա Կ Ց Ի

*Առաջին հրատարակումը
1879 թվականին, Կոնստանդուպոլիս*

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1911

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԳՐԱՏՈՒՆ Յ. Գ. ՓԱՆՍՎԱՆՆԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ, ՄԵԾ ՆՈՐ ԽԱՆ, ԹԻՒ 55

Կ. ՊՈԼԻՍ

Առ. Ամենապատիւ Տ. ՆՆՐՍԷՍ

Արքեպիսկոպոս եւ Պատրիարք Կ. Պօլսոյ

Տէր Հայր,

Ձեր հնգամեայ պատրիարքական շրջանին մէջ եթէ ունեցաք քանի մը մեծ գործ, ի նոցանէ մին՝ ի Բարձր և ի Փոքր Հայս առաքելութիւն մը յղելդ եղաւ: Սոյն առաքելական պաշտօնը ժողովրդեան վերայ բարոյական անհուն արդիւնք ունենալէ զատ՝ Հայաստան Ձեզ ներկայացաւ իւր ժողովրդովը, Հայազգի և այլազգի, քաղաքներովն ու գիւղերով, լեռներովն ու դաշտերով, իւր ամէն ներքին և արտաքին երեւութովը: Բաց յայսցանէ՛ ինձ վիճակուած բաժինն, որ արցունքով ու արիւնով ողողուած էր, մազ մնաց որ աշխարհի ի հանդէս ելնէր մի ամենասարսափելի տեսարանով: Եթէ Դուք՝ Ձեր նախորդներուն նման դիտէիք քաղաքական աշխարհի նկատումներն ի մասին Հայաստանեայց, զազթականութիւնն՝ որ յիսուն տարի յառաջ կործանած էր Հայաստանը, նոյնը պիտի ընէր անշուշտ, առաջինէն տխուր և տարօրինակ կերպով: Մեր ժողովուրդն՝ որ իւր հայրենիքէն դուրս հողի և փողի ակնկալութեան մէջ կ'երազէր, այս անգամ իւր տնակն ու պարէն այրելէ զատ, ոչ թէ միայն օտարին հողէն ու փողէն պիտի զրկուէր, այլ և իւր սրտին հատորներն ալ զոհելով՝ գլխիկոր վերադառնալ պիտի ստիպուէր անտուն և անօթի, ակող

1001 3883 9

և թշուառ: Հրահանգներդ՝ զորս առաքեալդ ի դործ դրաւ, յաջող ելք մը ունեցան ըստ կարելւոյն: Ձեր վերայ ոչ թէ վսեմ. Լազարէֆի և Տէր Ղուկասոֆի նման հանձարեզ և ուժեղ Հայ անձեր սքանչացան, այլ և նոյն իսկ Ռուս բարձրաստիճան սպայներ և ֆիւրս պէյեր: Այսպէս հարիւր հազարաւոր Հայաստանեայք երբ զՁեզ կ'օրհնէին, հոս յաչաղկոտ մարդիկ կը սնոտարանէին, և այն դործն ու դործիք՝ որ մեծ գովեստի և խրախուսի արժանի էին, անյիշատակ կը մնային... քայց Աստուած և Աղգայինն պատմութիւն ո՛չ բնաւ ի մոռացօնս պիտի թողուն, որք յանուն հայրենեաց օգաին վաստակեցան, քրանեցան և զոհեցան: Ուստի և սոյն զրքոյկը, որ Հայաստանի և Հայաստանցոց արդի և նախնի վիճակին մէկ մանրանկարն է, զոր Օրթաքէօյի լսարանի մէջ ի հանդէս հանի, ըստ յատուկ թախանձանաց աղգասէր մերայնոց և օժանդակութեամբ ազնիւ բարերարի ուրուք՝ Ձեր յիշատակաց արժանի անուան կը նուիրեմ:

Խոնարհ որդեակ Ձեր
ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
(ՊԱՐՏԻՋԱԿՅԻ)

1879 Ապրիլ 2.

ԽՕՍՔ ԶՀԱՅՐԵՆԵԱՑ

Ա.

Նախարան.— Պոնսական Հայք.— Զարտաւարան, Տրապիզոն եւ Կիւմրուք.— Խաղտիք.— Հաւսեհն եւ Արդուին, Արսահան եւ Արսահուռ.— Բարձր Հայք.— Բաբերդ եւ Սպիւր, Կիսկիմ եւ Թորքում, Գեղզան եւ Երզնկա, Կամախ եւ Գրի, Ղուզիան եւ Տերսիմ, Կարին եւ Բաւեհ, Պայազիս եւ Ալաշկերտ:

Ազնիւ Տեաքք և Տիկնայք,

Ուրախ եմ, որ այժմ պատիւ կ'ունենամ առ Ձեզ խօսիլ, առ Ձեզ՝ որ լի անշուշտ համակրանօք և փախաքանօք՝ յանուն մեր Հայաստան հայրենեաց հոս ակամեակ էք լսել ինձ. ինձ՝ որ ի մերն Հայաստան աշխարհ հերու այցելութեան ունեցայ պաշտօն. ինձ՝ որուն այս երիցս վիճակեցաւ յանուն ապագայի հայրենեաց՝ մեր հին երկիրը վարէն վեր չափել: Թախտեցայ մերթ վարժապետ և մերթ վարժապետ Գրեթէ 13 տարի յառաջ՝ լի պատանեկան խանդով և յուսով՝ Պոլսոյ փողոցներէն բարձրացած էի ի բարձունս Տօրոսի. հոն ի Ձէյթիւն եռամեայ վարեցի պաշտօն զաստիարակի և գրեթէ ձրի: Բանին

լուսով յաջողիլ կը յուսայի, ինչ որ կարելի չէր եղած սուրով: Բայց զի լուսոյ ծաւալն ընդարձակելու համար բարձր կարողութեան մը պէտքը կար, երկիցս յնգերկուսուս և ի Պօլիս փութացայ. բայց աւա՛ղ, այն ժամանակուան՝ աղբին ամենէն մեծ և հարուստ, ազնուական ու հանճարեղ մարդիկ կարծուածները վրաս ծիծաղեցան, ես ալ նոցա վերայ ծիծաղելով՝ սոսանձնացայ, վանական եղայ: Բայց զի սիրտս և հոգիս ի յուշ մեր հայրենեաց կը յուզուին միշտ, և որովհետև արտաքոյ հայրենեաց՝ հայրենեաց վրայօք խորհիլն ու գործել այնքան օգտակար դաւանողներէն չէի, ուստի վերստին թափառեցայ. յուսացայ բայց յաճախ յուսահատեցայ, վասն զի ի Հայաստան ուր մարդ կար, հոն կամ դրամ չկար և կամ լոյս, այսինքն ի պատրաստի կարելի միջոցներ չ'կային: Ամէն ուրեք ուր հայ մարդը կ'ապրէր, հոն խաւարն ու աղքատութիւն տիրած էր: Հազարամեայ զարհուրելի հարստահարութեան մը տակ՝ զոր զիտէք և լած էք աղբային պատմութենէ և աւանդութենէ, ժողովուրդն ապուշ աղքատ դարձած էր, իսկ ժողովրդէն վեր եղող զաւը բունաւոր կամ բոնաւորին գործակից: Գիտեմ, զուք պիտի տիրիք և գուցէ ձեռնէ շատերն իսկ սրամբալն, որոց ականջներն արդէն վարժ իսկ են սուտ և փաղաքուշ խօսքեր լսելու Հայաստանի վրայօք. գիտեմ, ժողովուրդը կը հակի աւելի՛ արտաքին չպարի և գոյնի, բայց ես պարտաւորութեանս համեմատ՝ որ առ Աստուած և առ Մայր-Հայաստան, ճշմարտութիւնն աստ և ամէն ուրեք խօսելէ պիտի չընդհարմ:

Ես Ձեր առջև պիտի դնեմ, ազնիւ Տեաքք և Տիկնայք, մեր հայրենիքն իւր արդի ճշմարիտ վիճակովը: Այժմէն յիշատակելով միանգամայն թէ տարաշխարհիկ

Հայն մինչև ցարդ ի՞նչ արած ունի իւր հայրենեաց: Մինչ սա ինքն գաղթական Հայն կը պարապէր իւր պանդխտութեան շրջանակին մէջ, գէթ միանգամ յիշե՛ց, թէ անդին Հայաստան մը կայ, որ իւր հայրենիքն է. գոնէ սթափեցա՞ւ պանդխտ Յունին օրինակէն, որ կէս դար սքանչելի իմն տքնելով՝ կարծես նոր ի նորոյ հայրենիք մը կ'ատղծէր, արդի Հելլէնաստանը, ուր յունական տարրն ամէն կողմէ շատ ստորին էր: Ո՞ր ժամանակի մէջ մեք նոյն իսկ մեր Հայաստանն աշխարհագրապէս ուսումնամտիրած էինք. հաւատացէք, նոքա իսկ, որք Հայաստանի դատին տէր հանդիսացած էին աշխարհի առջև, ունէի՞ն արդեօք մեր երկրին վրայօք վիճակագրական (սթատիստիք) տեղեկութիւններ, այնքան, որքան պէտք էր: Ո՞ր ժամանակի մէջ տարաշխարհիկ Հայն իւր հայրենեաց մէջ հասարակաց չէնք մը, հիւանդանոց և կամ դպրոց, և այլն, կառուցած էր. կամ թէ՛ «սա հայրենիքս է» ըստիով՝ հոն օգտակար նպատակի մը համեմատ մեծ գործոյ մը ձեռարկած և զայն շարունակած էր: Երբ այս ամենն այսպէս, ուրեմն ի՞նչ պիտի ըսէինք այն աստուածային և մարդկային արդարութեան, որ մեր հայրենիքը մեր ազդին պիտի չնորհէր, մինչ հայրենիք ու աղբ իրարմէ այնչափ հեռացած էին, գո՛գ իրարու անծանօթ էին: Մի՛ գարմանայք, Տեաքք և Տիկնայք, այս խօսածներուս վերայ, օրինակաւ հաստատեմ: Տարաշխարհիկ Հայն երկու հայաշատ կեդրոն ունի, կոստանդնուպօլիս և Թիֆլիս: Այս երկու քաղաքներու ամենէն հռչակաւոր տպարաններէ Հայաստանի վրայօք վիճակագրական տեղեկութիւնք հրատարակուած են. մինչ Թիւրքին պաշտօնական վիճակացոյցը (սալնամէ) կը գրէ ճիշտ թորթում, մերոնք զայն թորթոմ, կը գրեն, որ է

սխալ: Թիւրքը ճիշդ կ'իսկիմ և ֆղի, մերոնք ֆէսքիւմ և ֆիյջի, նոյնպէս կ'իւրիւնը կերօն, Մոկսը Մէքէս, Կարճըկանը Գաջական, Մօտքին՝ Մուտքի, Վարդօն, Վարդու, Սոյթը՝ Հայութ, և այլն: Իսկ մեր անհողութեանն ուրիշ մէկ օրինակ անաւասիկ. Թիւրքիոյ այս վերջին պատերազմի ատեն, երբ մեր Հայաստանը կը կոխտուէր երկուստեք, այն գաւառներ՝ ուր բանակներ կը խաղային և ժողովրդեան վրայ կը ծանրանային, Սպեր, Դերջան, Եզնկա, Կամախ և ֆղի, անտէր էին, պաշտօնական մարդ՝ հովիւ առաջնորդ չկար, որով ժողովուրդը Պատրիարքարանի հետ հազորդակցելով՝ կարենար իւր անտէրունչ վիճակն ազդին և բովանդակ մարդկութեան առջև դնել: Այդ 70000 ժողովուրդը լքուած էր մինչ, և ցարդ իսկ պաշտօնական տեղեկագրիս Պատրիարքարանի մատուցուելէ վեց ամիս յետոյ, մեր սանամադրական վարչութեանէն լքուած է: Ինչ և իցէ, չերկարեմ, կանխաբանական դիտողութիւններ են այս ամէնը. իմ նպատակս է, ո՛ր աղնիւ Տեարք և Տիկնայք, որ դուք զգածուիք և գիտակ լինիք, որ մեք մեր հայրենեաց առջև յանցապարտ եմք, և թէ մեր սոյն յանցանքը քաւելու համար պարտիւք դէթ յայսմհետէ անվատ զործել, զործել միանամուռ և փութով, ապա թէ ոչ լուսաւորեալ և դարգացեալ դարուս մէջ յաւիտենական ամօթ և նախատինք պիտի ունենամք բովանդակ մարդկութեան մէջ բոլոր յառաջագէմ ազդերու առջև, և թէ Պատմութիւնը յաւիտենապէս պիտի դատապարտէ ներկայ հայկական ժողովուրդն ու սերունդը:

Արդ, կ'աղաչեմ, աղնիւ Տեարք և Տիկնայք, ուշի ուշով լսել ինձ, կանխաւ դիտելով՝ որ իմատուտաբարկան և քննադատական օրինօք երկարօրէն խօսիլն ոչ իմ ու-

սումնական վիճակս կը ներէ և ոչ ժամանակիս սղութիւնը. ևս միայն իբր ականատես ուղեւոր պիտի խօսիմ, ուրեմն առաւել մի տեղեկաքեր եմ և ոչ այլ ինչ:

Այցելութեանս առաջին զաւառն էր ՃԱՆԻԿ, որոյ 20,000էն աւելի Հայերն էին գաղթական Համշինէն, որպէս Համշինցիք ևս ի սկզբան՝ Անիէն: Գրեթէ 200 տարի յառաջ Համշինցիք հարստահարուելով յանուն կրօնի, ճարանատած կը թողուն տեղերնին, և մէկ կողմէն կը գաղթեն ի ծովեզրն ի Սիւրմէնէ, և միւս կողմէն ի Ճանիկ: Ի Սիւրմէնէ գաղթողք կրկին հարստահարուելով՝ ալ բոլորովին յուսահատած՝ մահմետական կը լինին, որք և մինչև ցարդ հայերէն կը խօսին, իսկ միւսմեքն՝ ի Ճանիկ գաղթողք՝ մերթ առմերթ աւելի և մերթ աւելի յամառելով և ամէն զոհողութիւն յանձն առնով՝ ոչ տեղերնէն ա՛լ կը սփռական, և ոչ ազգայնութիւննին և կրօննին կը կորուսանեն մինչև հիմա: Բայց որովհետեւ մեր ազգին գլխէն ձիւնը պակաս չէ, հազիւ թէ այդ ժողովուրդն արդի քաղաքակրթութեան շնորհիւ աղատուած էր, յանկարծ Թուրքիոյ պետութիւնն անպիտան ու գող Ձերքէաներ (40,000) հոն կը տեղաւորէ, և այսպէս թէ նոյն իսկ Թիւրք և թէ Հայ ժողովրդեան հանդիսար կը վրդովիլի Իրիս գետ՝ որ մեր փոքր-Հայքէն կը քղիլի, Միհրդատայ յաւիտենական փասքն ու պարծանք եզոզ Ամասիոյ աւերակներուն մօտէն խոխոջելով՝ աստի կը հօսի ի Սև ծով:

Ճանիկի Չարչամկան քաղաքի հոյակապ շէնքը Հայոց եկեղեցին է միայն, քարուկիր և հոյակապ: Քաղաքին բոլոր շէնքերն ամենն ալ փայտաշէն են: Չորեքաբլթի քաղաքին մանրավաճառը (պաղաք) լինելուն՝ քաղաքն առած է Չարչամկան անունը: Իրիս գետ այս քաղաքը

կիսելով քրիստոնէից թաղը թրքաց թաղէն կը դատէ, և կամուրջն գրեթէ ամեն տարի կը շինուի և կը փլի ի փառս տեղական վարչային շնորհալիութեանը:

Այս առաջնորդական վիճակն ունի 17 եկեղեցի և 31 դպրոց, զորս վիճակայինք կը հոգան միայն տարեկան հանդանակութեամբ, և ըստ կարելոյն ունին ջանք յառաջդիմութեան: Մօտ է Չարչամպահ քաղաքի և Թերմէ հին քաղաք, ուր ժամանակաւ հոչակաւոր են եղած Ամազօն (միաստի) կանայք, որոց վրայօք հին պատմիչք տարօրինակ առասպելք հոչակած են: Ի Թերմէ ևս կան քանի մը հայ գիւղեր:

Թերմէէն ձիով կամ նաւակով հետզհետէ յիւնիա, ի Ֆաթնա, յՕրտու, ի Կիրասօն, ի Տրիբօլ, ի Կէօրէլի և յԵլէզու հանդիպելով մտայ ի Տրապիզոն:

Թէ և կան հետաքրքրական տեղեկութիւններ այս կողմերուն վրայ, և թէ սոքա իրենց հայկական գիւղերով՝ որք աւելի Համլինէն գաղթական են, բաւական նշանակութիւն ունին, բայց զանց առնելով Տրապիզոնի վրայօք խօսիլ սկսիմք:

ՏՐԱՊԻԶՈՆ քաղաք հին և հոչակաւոր, դաւառ երբեմն պոնտական Հայոց, ուր Տորք, Արչակ և Միհրդաս դիւցազնութեան ասպարէզ ընտրեցին ի փառաւորութիւն Հայաստանեայց, ուր և յետին ժամանակի մէջ Անիի վաճառման հանրածանօթ թուղթը Հայայոյն կայսեր յանձնեցաւ ի յաւիտենական թշուառութիւն Հայաստանեայց: Տրապիզոնի այժմեան Հայք ի վաղուց ունին բնակութիւն աստ, և կայ մի վանք, որ Յունաց Կիո-Ալէքս կայսեր աստնի ունի սոյն յիշատակադիր, 1324: Թէ և այդ թուականէն 400 տարի յառաջ ևս կառուցուած կ'աւանդուի: Այս քաղաքին մէջ կան հին

չէնքեր և յունական եկեղեցիներ, որք այժմ ճամբի փոխուած են: Ժամանակաւ Յոյն ազնուականք տարւոյն ամէն օրուան համար մեծ ու փոքր եկեղեցիներ շինած են եղեր, որոց 24ը միայն կայ այժմ, և Յունաց սեփական են: Յունաց Այլղոտզու եկեղեցին թաղուած կայ վրաց վերջին Սողոմոն թագաւորը: Եւնքերու հնութեան և նոցա վրայ եղած արձանագրութեանց վրայօք գաղափար տալու համար՝ Միջնարեդիին Յունագիր գրեթէ 1200 տարուան սոյն արձանագիրը կը յիշատակուի աստէն. «Յանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, ինքնակալ կայսր Փլաբիոս Յուստինոս Այլամանական, Գթական, Փրանկական, Գերմանական, Ատտիկեան, Ալանական, Վանդալական, Ափրիկեան, բարեպաշտ, բարեբաղդ, փառաւոր, յաղթող, յաղթանակող, մշտասերաստ օգոստոս նորոգեաց պատուաւիրութեամբ զհրապարակական շինուածս քաղաքիս...» (Տես և ի Պատմ. Պոնտոսի ի վենետիկ):

Տրապիզոնի այժմու առաջնորդական վիճակն ունի 35000 Հայ, 62 եկեղեցի, 53 դպրոց և երկու հասութաւոր չէն վանք: Պոնտական Հայք ուսման և վաճառականութեան մէջ հետզհետէ յառաջանալու վրայ են: Վիճակայինք ընդհանրապէս դպրոցնին կը հոգան տարեկան հանդանակութեամբ և շաքաթական թոշակներով: Կան և շատ ընկերութիւններ, որք յատուկ դրամագլուխ ունենալով՝ դպրոցի ապագայ կը պատրաստեն և կ'ապահովեն: Ինձ վիճակուած Օսմանեան Հայաստանի բաժնին մէջ այս դաւառէն աւելի յառաջադէմ չկայ: Միայն թէ դիւղական տներ, իրարմէ հեռի ըստ երկրին բովորութեան, իւրանքանչիւր անձի կալուածին մէջ առանձնակի կառուցուած լինելուն՝ եթէ ոչ անկարելի, գէթ ամենա-

դժուարին եղած է գեղջուկ մանկուոյն ի դպրոց երթնել-
կութիւնը, մանաւանդ ձմեռ ասեան:

Տրապիզոնի առաջնորդութեան կցուած են Կիւ-
միւշխանէ, Քէլքիթ և Կոնանս: Ի Կիւմիւշխանէ Հայք
ուսին հոյակապ նորաշէն եկեղեցի և վանք շքեղ: Իսկ
միւս երկու գաւառներն եկեղեցիներու աւերակներէ զատ՝
ուրիշ բան չունին: Հայ բնակիչներ կանուխ արդէն
ազգ ու կրօն թողլով՝ տիրող ազգին կրօնն ու լեզուն
առած են: Իսկ Տրապիզոնի ծովեզերեայ Սիւրմէնէ գա-
ւառէն դէպ վեր է մեր հին Խաղտեաց աշխարհը, ուր
են Համշէն և Արդուին, Արտանուշ և Արտահան քա-
ղաքները: Համշէն՝ որ լեռնոտ երկիր է, ունի մեծամեծ
անտառներ, շատ տեսակ ծառերով և բոյսերով, Հայկա-
կան անուամբ: Ունի Համշէն նաւահանգիստ Արտաշին
անուն, և Հայանուն գիւղօրէք, որոց բնիկք հայերէ-
նախօս մասնէտականք են: Կայ աստ Խաչիֆեար անուն
ուխտատեղի մը, ուր երբեմն մեծ զանգակ մը դափնուած
է, ուր և կայ մեծ գերեզման մը արջու անուն, իբր թէ
այս արջ վանքին հաւատարմաբար ծառայեր ու մեռեր
է, Հայ մահմետականք ցարդ իսկ յուխտ կը գնան: Այս
գաւառը յառաջուց Տամբուր կ'ըսուէր, յետոյ Համամ
Հայ իշխանը Համշէն բերդաւանը յիւր անուն շինելովը,
գաւառն ալ Համշէն ըսուած է: Իսկ Արդուին և Ար-
տահան և Աճարիթին մինչև ի Կարս և յԱխլցիսա, որք
և մերոյն Խաղտեաց մաս են, իրենց Հայկական և Վրա-
կան աւերակներէն զատ՝ ուրիշ բան չունին: Տեղացիք
ևս կրօնին և ազգութիւննին կորուսանելով՝ այժմ
մահմետական Լազ կամ Մկուէլ են:

Պոնտոսի և Խաղտեաց ժողովրդեան կարծես ճակա-
տազիրն է եղած կրօն ու ազգ փոփոխելը: Հայոց տի-

բապետութենէ յետոյ, Հոովմայեցիք, Պարսիկք, Բիւ-
զանդեան Հոոովք և Թիւրքք հետզհետէ տիրեցին, և
միշտ տիրող ազգին լեզուն, մանաւանդ կրօնը, մեծ դեր
խաղացած են: Այս երկու երկիրներու մէջ այսօր կան
25,000 հայախօս մահմետական, 130,000 յունախօս մահ-
մետական, ազգաւ Լազ և Թիւրք: Այս երկու մեծ նա-
հանգներուն մէջ չկայ անդ մը ուր աշտարակ կամ բերդ
մը կամ ու է հին շէնք մը չգտնուի, Հայկական, Լա-
տինական, Յունական, Չինիվիդական: Միայն Համշէն
ունի 4 հանգավանք, 38 հանգեկեղեցի և 70 գերեզ-
մանոց. իսկ Սիւրմէնէ 3 հանգավանք, 36 հանգեկե-
ղեցի և 61 գերեզման: Նոյնպէս Քէլքիթ 1 հանգավանք,
94 հանգեկեղեցի և 102 գերեզմանոց ունի: Իսկ միւս
գաւառներն որովհետև կանուխէն թողած են կրօնին,
հետևաբար քրիստոնէական շէնքեր չատ քիչ կան,
բայց գիւղօրէից անուանք և գերդաստաններու մա-
կանուանք դու հայկական են:

Այս առթիւ հարկ կը համարիմ կանուխէն ծանու-
ցանել, որ Պոնտոսի և Հայաստանցի գեղջուկներ փոքր
եկեղեցիներու խաչքար կ'ըսեն, իսկ փլած եկեղեցիներ-
ու և վանքերու հանգեկեղեցի և հանգալանի, իբր թէ
հանգուցեալ եկեղեցի և վանք⁽¹⁾: Ուստի ուշադիր լի-

(1) Հանգած վանքերու և եկեղեցիներու և գե-
րեզմաններու տեղն ու է նշանովն ու աւանդութեամբ
թէ՛ որ գիւղին մէջ կամ մօտն են, թէ և ուրոյն ունիմ,
զորս քաղած եմ հանդերձ շնորհակալութեամբ հաւա-
տարիմ քահանայներէ և տիրացուներէ և ուրիշ անձերէ,
բայց զայնս սխալ հրատարակեմ, երբ Ազգն օգնէ ինձ:

ներու էք, Տեարք և Տիկնայք, որ երբ ո՛ր գաւառի մէջ այսչափ թուով հանգեկեղեցի և կամ գերեզման կը յիշատակեմ, գրեթէ կրկին թուով ամբողջ գիւղեր մերձաւոր ժամանակներու մէջ կամ դաղթած, կամ մանուշակ մանկեանցանցած հասկանալու էք, որպէս զի հարկ չմնայ ինձ իւրաքանչիւր գիւղն իւր հայկական անունովն կամ ուրիշ յատկանիշով յիշելով՝ երկարաբանել: Այս հանգամ վանքերու և եկեղեցիներու և գերեզմաններու մէջ կան խաչքարեր և խոջքարեր: Խաչքարերն երկար կոթողանման քարեր են, ուր արձանագրեր կան և ննջեցելոյն գլխոյն ի վերե կը կանգնին. այսպիսի մեծ և փոքուր խաչքարեր երբեմն իրր սահմանադրուիս դաւառին կամ արտի մը դրուած են: Կ. Պոլսոյ մահմեդականաց քար անկելու սովորութիւնը հայկականին նմանակ է: Այս տեսակ խաչքարերէն երկու մարդաչափ բարձր երկու աճազին մեծ խաչքարեր կան ի Դերջան բարձր լեռան վրայ, զոր մօտակայ գիւղովն հանդերձ այլազգիք Ռեզուն խաչ կ'ըսեն: Թէև շատ հին ու նոր արձանագրութիւններ քնթերցած եմ, բայց սա սրտիս դպած լինելուն՝ հարկ կը համարիմ այժմ յիշատակել զայն, և ձեր սրտին դպցընել: «Յիսուս ամ ողջուներցի զարև մարդոյ, իսկ արդ ողջուներմ զարևն Աստուծոյ»: (1) Աստուծոյ արև տալ և զայն ողջուներն ի հետմն արևապաշտ և զարգիս արևասէր Հայուն մտքէն միայն կարելի է արտադրիլ: Իսկ խոջքարերն են քարէ խոյր կամ դառնուկներ, որոց վրայ արձանաղիւրք կան, որոց տակ կը թաղուին մանուկներ: Այդ

(1) Ի Ղուղիջան ի Փէրկիտ գիւղ յամի ձԱ:

քարէ դառնուկներ շատ անգամ կը ծաղկազարդուին հանդուցելոյն դերդաստանէն: Ահա մի տապանազիր. «Ես գառնուկ Մնձուրեան, հանգչիմ ի ծոց Փրկչեան»: (1) Կան նաև հասարակ շիրիմներ մերիներուն նման, որոց վրայ հանգուցելոյն արհեստը դրուագուած է, եթէ կօշկակար է՝ կօշիկ, և եթէ դերձակ՝ մկրատ, և այլն: Հարուստ անձեր իրենց հօր և կամ մօր գերեզմանը, որ խաչքարերով զարդարած են, դմբեթաւոր կը ծածկեն. այս սովորութիւնը յաճախ է ի Ռուսահայս:

* * *

Այժմ ժամանակ է, ազնիւ Տեարք և Տիկնայք, ի ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՍ մտնելու, երկիր արեան և արտասուաց: Պիտի չխօսիմ Ձեզ, թէ պատերազմին երեսէն դեղձուկ Հայք որքան վնասեցան: Այն 30,000 Հայերէն, որոց վրայօք այն ժամանակ օտար և ազգային լրագիրներ դովեստ հրատարակեցին, շատեր այսօր հաշմ ու ցաւագար են: Ռազմական մթերքի և թնդանօթի փոխադրութեան ատեն չարաչար գործածուելով բռնի և ձրի գրեթէ, վրայ տալով միանգամայն ոչ թէ միայն սայլ ու ամոլ եզ, ձի և ջորի, այլ և կենսապահիկ պարէնն անգամ: Մինչ ժողովուրդն այսպէս, մերային իշխան աղաներն երկրին մէջ հովիւ առաջնորդ չլինելէն օգտուած՝ ի հաճոյս այս կամ այն պետական բարձրատիճան անձերու կամ յանուն անձնական շահու գիտած էին իրաց դառնաղէտ վիճակը: Այսպէս երկրագործ Հայուն սերմ-

(1) Ի Քղի մերձ ի Սազաձոր գիւղ, կտորտուած խոջքար:

ցու ցորենն իսկ սպառելով՝ Հայոց աղջիկներն ու հարսեր և սողամարդեր ստիպուած էին Տրապիզոնէն լազուա (միսիր պուղտա) շալակելով՝ բողիկ և գրեթէ մերկ քալելով՝ ի հայրենիս բերել և ուտել: Իսկ այս երիտեակութեան մէջ ինչե՛ր չեն պատահիր, հարկ չկան յիշատակելու, մանաւանդ երբ լեռներն ու ձորեր լցուած են թիւրքին փախտատկան զինուորներովը: Քա՛ւ, ևս չեմ կամիր պետութիւնը բամբասել, այլ մեր մեղքը կ'ուզեմ յայանել և ազգային իշխանութեանը, որ այսպիսի ժողովուրդ մը անտերուսնչ թողուցած էր:

ԲՍԲԵՐԴ և ՍՊԵՐ, այս երկու գաւառներու Հայեր չարաչար կը հարստահարուին մոլեռանդ մահմետականներէն, որք թէև տիպարաւ Հայ են, բայց ոչ բնաւ սրտով: Օրինակ, Բալախոռ գիւղին թրքերն երամտութեան ատեն Հայոց զերեզմաններէն նոր հանգած զիակներու գլուխներ կտրելով՝ ձորին ջուրը կը ձգեն, որպէս զի երկինք ա՛նձրեւէ ըստ մոլլային բանի: Խե՛ղճ Հայեր, կենդանութեան ատեն չարչարուելէ զստ՝ զերեզմանի մէջ ալ հանդիստ պիտի չունենաք, և այս՝ յանուն Խաչի, նոյն իսկ խաչի փառաւորադոյն գարուս մէջ խաչապաշտ հզօր կայսրերու և թաղաւորներու աչքին սոջև: Բարերդ ունի վաճանչէն և վարդըճան քաղաքներու աւերակներ: Իսկ բերդն էր հոչակաւոր ատեն մը, Բասկիւիչի յարձակմանէն յառաջ: Բերդին աւերակաց նշանադրերն ու եկեղեցւոյ որմերուն պատկերներն անհետանալու վրայ են:

Բարերբի և Դերջանի մէջ կայ Շողանայ վանքի հսկակաւոր աւերակը, ազու՛ր գործ հայկական ճարտարապետութեան: Բարերդ և Սպեր ունին 45 եկեղեցի: Իսկ միայն Բարերդ ունի 15 հանդալանք, 51 հանգեկե-

ղեցի, և 68 գերեզմաննոց: Իսկ Սպեր 60 հանգեկեղեցի և 80 գերեզմաննոց: Այս երկու առաջնորդական վիճակներ ունին առանձին մի մի չէն վանքեր, և ի տեղիս տեղիս շատ ուխտատեղիներ: Բարերդէն և Սպերէն կը խոխոջէ ճոռոխ աղենաբուլիս գետը. այս գետին վրայօք տեղացիք անտառներու ատաղձներ մէկմէկու կապելով և վրան նստելով և խաղ կանչելով՝ այս կամ այն տեղեր կը փոխադրեն զայնս և մինչև ի Սև ծով: Բարերդի Քէստէսիկ Հայ դիւզի գերեզմանատան մէջ կայ մի անաղին վիմեայ տապան. կը պատմուի թէ վիմեայ շիրմին համեմատ երկայնահասակ և յաղթանդամ Հայ մը Հայաստանի փրկութեանը համար Մասիսի Հրէշին հետ մրձեր է: Իսկ Օձտեղ գիւղին մօտ կան քարօձեր. կը պատմուի թէ ճաշու Աւետարանի բնթերցման ատեն վիշապը կը յարձակի օձերով ի ներքս ի սաճարն, իսկ տէրտէրն Աւետարանով կը ջախջախէ: Քարացած վիշապին պորտին տեղը լիաքար կ'ըսուի, և չքալող տղեկներ անտի կ'անցընեն, որ բժշկուին: Իսկ կայ մէկ գետնափոր ուղի, Նիւ գիւղէն մինչև ի Խաղախք թիւրք գիւղ, 1 1/2 ժամ տեւող, ուր հանգեկեղեցի և խաչ քարեր կան: Խալտէն Հայ սեպուհ պատանին գաղտկեկ կը հաղորդակցի եղեր ի Նիւ՝ Յոյն իշխանի դստեր հետ, զոր հուսկ իրեն նու (հարս) առնլով՝ հարօին ամարանոց սոյն գիւղն ալ սոյն անունը կ'առնու:

Սպերու կից են Կիսկիմ և Թորթում գաւառներ: Կիսկիմի Խորթուր Հայ գաթօլիկ գիւղն իւր մօտակայ գիւղերովն հանգերձ երևելի է, իսկ ի Թորթում ունինք երկու գիւղ միայն:

Թորթումցիք 1750ին ա՛լ ձանձրանալով յանուն կրօնի զրկանքէ և չարչարանքէ, առ հառարակ մահմե-

1001
3883

տականացած են, որոց փառաւոր եկեղեցիք և գերեզմանք զեռ հաստատ կան: Ունին սորա 120 հանգեկեղեցի, 140 գերեզմաննոց և 10 հանգավանք:

ԳԵՐՁԱՆ ունի հին շէնքեր. Բէզէօխչի (Բաղաուիչ) բերդն, որ դաշտին մէջ զուտ ապառաժ աճողին քար մի է, տեսոյ արժանի է: Այդ բլրանման քարը փորուած և ծակուած է, Աստուած իմ, որպիսի՛ երկար տաժանելի աշխատութեամբ. մարմարաշէն սանդուխի մը 200ի չափ աստիճաններէն վար իջնելով՝ անդնդէն ջուր կը հանուի և վեր կը բերուի եղեր. այս բաւ չէ, նաև 3 մեծ աւազաններ ևս փորուած են ժայռին ամէն մէկ կողմը, և յատուկ փորածոյ խողովակներով իրարու ազուցած: Բերդի ժայռին վերայ բեհուազրեր ալ կան, զեռ մինչև ցարդ անընթեռնլի, որոց և պատճէնն ընդունած է եղեր տօթթէօս Մորթման, ինչպէս ստուգեցի: Այս գաւառի մէջ Խրոմածորի եկեղեցին հոչակաւոր է, որ չորս կողմէն խորան առ խորան բարձրացած և ամեն կերպ միրգերով և անասուններով դրուազուած և երկաթագիր արձանազրերով դեռ կայ հաստատ, և միայն գմբէթն է անկած:

Գերջան ունի 2 շէն վանք և 31 եկեղեցի: Ունի և 22 հանգավանք, 18 ուխտատեղի, 74 հանգեկեղեցի և 60 գերեզմաննոց:

Մամախաթուն գիւղին մօտը կայ մատրանման գրմբէթաւոր շրջանակաճև մեծ շէնք մի, որոյ շրջանակն անկիւնաւոր է, իւրաքանչիւր անկիւն միմեանց կից շիրիմք կան, և ի միջև մին կը բարձրանայ վեղարանման գմբէթաւ: Շէնքն թէև Հայկական կը պատմուի, բայց Թրքաց սեփական է: Իսկ Սըրբելը Ս. Թորոս վանքի մօտ կայ Սուրէն քաղաքի մը աւերակները, ուր կան զեռ կիսափուլ ութ եկեղեցիներ և ուրիշ աւերակներ:

Կից է Գերջանայ Երիզա, որ տուր և առի և արուեստի կողմէ յառաջացած է բաւական: Սա իրաւամբ Հայոց սրբավայր երկիրի կը համարուի, երբեմն իւր մեհենական և ապա իւր քրիստոնէական պայծառութեամբը: Իւր դաշտին շուրջն երբեմն բարձրացած էին 24 վանքեր, որոց միայն ութը կան այժմ, իսկ միւսներն աւերակ: (1) Ունի և 25 եկեղեցի, 12 հանգավանք, 93 հանգեկեղեցի, և 108 գերեզմաննոց: Իսկ կամախ ունի բերդ կէս մը արուեստաշէն և կէս բնական, որ ընդերկրեայ ճանապարհ ունի մինչև միքնակայ առուն: Այս ամենամեծ բերդը մինչև 4000 տուն կարող է պարունակել, մեր նախնիքներէն շինուած, որոյ վեց քարաշէն եկեղեցիքէ զեռ կանգուն կան. քիչ մը հետուն կայ կապան, այսինքն անձուկ ճանապարհ, քարալերին մէջէն փորուած, մինչ զի անցորդաց վերայ լերին ապառաժը կը հովանաւորի: Այս կապանին ծայրն ապառաժին վերայ իբր թէ Ալին նստած լինելուն՝ նստուկին դիրքն այնպէս խոտոչացած՝ մնացած կը քարոզուի մանմետականներէ, մինչ Հայերէն Տրդատայ համար կ'աւանդուի: Այս տեղին մօտն աճողին խոշոր փայտ մը միտած կայ ժայռին մէջ բաւական խոր, իբր թէ իցոց գերբնային կորովութեան Ալիէն վարսուած կամ Տրդատէն. քիչ մը անդին կայ աշտարակ մի հին, որմէն հետի կայ վիմի վերայ Ալեայ կամ Տրգատայ ձիուն պայտեր (նալ), սովորական պայտի կրկին մեծու-

(1) Ի Թիլ աւան կը հանգչի Արիստակէս, իսկ ի Սախ կան Պապայ արքունեաց փրատակները սրբատաշ քարերով, ուր և թունաւորեցաւ Մեծն Ներսէս Պարթև Հայրապետ:

Թեամբ. հոս է փայտաշէն կամուրջը, ուստի Եփրատ կը հոսի: Գեաէն անդին երեք թխրպիւնէր կան, շեհիշէր մեզարի անուն, որոց մէջ շատ մը քարաշէն դամբանաբանք կան, բայց երրորդին մէջ է ազ գոյուն փասիշանը կոչուած Թագաւորի մի կանաչ լաթերով ծածկուած սեցած մարմինը: Սոյն դամբանարանը հայաշէն կ'աւանդուի: Կամախայ մօտը Գրդ գիլիսէ կոչուած աւերակ տեղը յառաջուց կան եղեր 40 եկեղեցիք և բնակութիւն մեծ: Այս գաւառի Թորդան գիւղի վանքի մէջ կան դամբանարանք յանուն Լուսաւորչի, Վրթանէսի, Յուսկան, Աշխէն տիկնոջ և Խոսրովի դիտոյ և Տրդատայ Թագաւորի: Բագաւիչ գիւղի վանքի մէջ կայ պղնձի խաչ, զոր Թաղէոս առաքեալ Քրիստոսի իւր աշակերտաց ոտքը լուսացած կոնքի նիւթէն խաչ շինելով՝ հոս բերած կը պատմուի: Այս վանքի պարտէզէն կ'ենլնէ խաչախնձոր անուն համով պտուղը:

Կամախ ունկ 5 շէն վանք և 11 եկեղեցի. և 6 հանգավանք, 108 հանգեկեղեցի, և 63 գերեզմանոց: Երբեմն Կամախ մեր Սրչակունի Թագաւորաց հանգստեան տեղին էր:

Քուրիչայ և Կերճանիս Կամախայ հետ միացած են. ունին 7 եկեղեցի, 8 հանգավանք, 150 հանգեկեղեցի, և նոյնչափ գրեթէ գերեզմանոց: Կէրճանիսի 150 գիւղերէն միայն երկուքը Հայ են: Կանուլս ժամանակի մէջ բնիկ Հայերը կէս մը գաղթեր և կէսէն աւելին այլադէն են եղած: Նոյնպէս Ղուղիջան և Տէրսիմ լեռնոտ և ձորոտ երկիր թէև, բայց յոյժ բերրի են: Հոս խիստ շատ անձաւներ, հանգած եկեղեցիներ և վանքեր, գերեզմաններ և բերդեր և ուրիշ կիսափուլ շէնքեր կան: Այս կողմի Չաղա ազնուականներ լսելով թէ Հայք պիտի

յաջողին, զի հայկական խնդրոյն հոչակն ի խորս Հայաստանի հասած՝ արձագանգ գտած էր, ուստի խորհրդակցելով զայն ողջունելու հաւանած՝ ինձ հետ փութացան յերկրպագութիւն հայկական արեւուն, յուսով ապահովութեան պայազատութեան իւրեանց: Այլ աւա՛ղ, զի «պտուկը գորեր, խուփն է գտեր» առածն ամենաճիշդ կատարուեր էր այս ատեն: Եւ ահա աշխարհի առջև կը հրատարակուէր, թէ Քիւրտք Քրիստոնէանալու վրայ են . . . :

Այս երկու գաւառներուն կից է և Քղի, բայց երկիրը լեռնուտ լինելուն՝ դժուար է ապրուստ ձարելը և յաճախ է սովը: 43 եկեղեցի և 4 վանքեր ունի շէն. կան և 12 հանգավանք, 81 հանգեկեղեցի և 75 գերեզմանոց: Քղույ և Մշոյ մէջ է Ասողբերդ քարաշէն բերդը, իբր թէ Ասողիկ Հայ Թագուհիէ մը շինուած, որոյ վրայօք առասպելք կը պատմուին: Մօտ է և խօսնակ Ս. Կիրակոսի վանքը Օրօր գետակին եղբը, որոյ կամուրջին վրայ սրով նահատակեցաւ Ս. Խաչ եպիսկոպոս, զործակից Մեծին Ներսէսի, որոյ դամբանարանն է ի Հագստուն գիւղ: Կից է Քղույ և Կարնոյ գաւառը:

ԿԱՐԻՆ իւր ընդարձակ հոյակապ եկեղեցիէն և մէկ քանի հնաշէն անախնորէ գատ՝ որք յառաջուց Հայոց եկեղեցի են եղած, յիշատակութեան արժանի բան մը չունի. իւր խաչանիշ պարիսպները և 72 աշտարակները վաք առնուած են. միայն արդի պատերազմական թշուառներու համեմատ չինուած մարտիոցներն արժանի են տեսոյ: Իւր միջնաբերդն անգամ այնքան մեծ բան մը չէ: Կարին ունի 4 վանք, 40 եկեղեցի, նոյնպէս շատ հանգած եկեղեցիներ: Գրեթէ յիսուն տարի յառաբակուելի առին Կարապետ եպիսկոպոս ամենամեծ գաղ-

Թակահնութիւն մը հանած է այս կողմերէն: 90,000
 գաղթող ժողովրդէն հազիւ 25,000ը կենդանի մնալով
 Ախլցիխայու կողմերը կը հաստատուին: Գաղթակահնութեան
 այս օրինակ զարհուրելի աղէտն այս տարի ևս տեսնուե-
 ցաւ մեր Ալաշկերտցոց վրայ. քանի մը հազար գաղ-
 թողներէն հալիւ քառորդը կենդանի վերադարձաւ:
 Ահա այս կերպով կարապետ եղիսկոսդոս իւր անհեռա-
 տես քաղաքակահնութեամբը ազգին երեսէն ընկած,
 Ներսէս կաթողիկոսէն արհամարհուած, կը մեռանի և կը
 թաղուի յԱխլցիխա, որոյ գերեզմանին վրայ դեռ ար-
 ձանագրութիւն մ'անգամ չկայ, և վայել՞ւ է: Կից է և
 Կարնոյ Բասեն, ուր կայ և վանք մը, ուր թաղուած է
 Գրիգոր Մագիստրոս: Բասենի Բջնի բերդն, որ այժմ
 Հասան-ղալէ կը կոչուի, նշանակութեան արժանի է
 իբր հայկական ձեռակերտ, ուր և հայկական արձանա-
 գիր կայ: Մուրց գետակ աստի յերասիս կը հոսի: Մօս
 է Բասենի Ալաշկերտ և Պայազիտ, ուր կայ լուստօր-
 չաչէն հոյակապ և հսկայ մէկ վանք, իւշ փխրիւն անուն:
 Պայազիտի հին բերդը խարխլած է, իսկ նորն արզի
 պատերազմէն շատ վնասուած: Հինը կուսակաշտական
 դարէն մնացած կ'երեւի իւր այլ և այլ նշաններովը:
 Հոս կը վերջանայ Օսմանեան Բարձր-Հայքը կամ թէ
 Հայաստանը:

Բ.

Այլագրիք.—Հայաստ մահմեդականք եւ քրիստոս
 Հայք, Թիւրքք եւ Թիւրքմենք, Քիւրսք եւ Չազայք, Սեզիսք
 եւ Բուսայք. կենցաղ սոցա եւ սովորոյք այլ եւ այլ.—
 Կենցաղ Հայոց եւ սովորոյք հին ու նոր. առհասարակ եւ
 հարսանեկան եւայլն.—Վանօրայք եւ ուխտաւորութիւն.—
 Վարդավառ եւ Լուսաւորիչ.— Ուսումնական վիճակ
 Հայոց.—Լազարեֆի, Տէր Դուկասօֆի եւ Ռոսաւոյոց
 բնագրք.—Երկրիցս գաղթականութիւն Ալաշկերտցոց եւ
 Պայազիցցոց.— Երկար իմաստուն եւ իւր առակք.—
 Վերջաբան:

Այժմ, ազնիւ Տեառք և Տիկնայք, ժամանակ է
 լսելու Հայաստանի բնակչաց վրայօք. բաց ի Լուսաւոր-
 չական, Գաթօլիկ և բրթթէստան Հայերէ, կան և
 Հայ-հոռօք, որոց հաւատոյ դաւանանք, Յունական
 եկեղեցոյ համեմատ լինելուն՝ այսպէս կը կոչուին: Կան
 ստուար թուով Ասորիք, և քիչ Յոյն և Հրեայ: Այս
 ազգերէն զատ կան և հայաստ թիւրքեր և Լազեր,
 առ հասարակ գրուած մեր Խաղտեաց աշխարհի և բար-
 ձրը Հայոց մէկ մասին մէջ: Ի Համչէն և ի Սիւրմէնէ
 գաւառս սոքա դեռ հայերէն կը խօսին, ուրիշ լեզու
 չ'գիտնալնուն, որոց և բնակած գիւղերուն անուանքը
 դեռ հայկական են, նոյնպէս իրենց մականուանքը, և
 որոց եկեղեցիները դեռ կանգուն են և գերեզմանք
 հաստատուն: Քրիստոնէական դեռ շատ նշաններ ունին

և չափեր մինչև իսկ կը հաղորդուին գաղտ Հայ թափա-
 ուիկ տէրտէրներէ, որք ժողովարարութեամբ կը շրջագա-
 յին: Ամենայն նախանձաւորութեամբ իրենց հին գերեզ-
 մանները իբր պապենական ժառանգութիւն, ուր իբր
 մահմէտական թէև չեն թաղուիր, կը պահպանեն, նոյն
 իսկ մոլեռանդ մոլլաներու քարոզներու և թելադրու-
 թեան հակառակ: Ունին երկու գլխաւոր ուխտատեղի,
 ուր միահամուռ քրիստոնեայ Հայոց հետ կը դիմեն և
 մատաղ կ'ընեն: Հոչակաւոր է Ասուճատ (Աստուծոյ մատ)
 վանքը յԱխու գիւղ ի Սիւրմէնէ, ուր յուխտ կերթան
 Մայիս 7ին. նոյնպէս ի Համշէն ի Խալա գիւղ Ա. Նը-
 չան, ուր յուխտ կը գնան օգոստոս 17ին: Այս մեր
 հէջ ժողովրդեան հարստահարութիւնն հարիւր տարի
 յառաջ շատ ամենասոսկալի կը պատմեն ծերունիք: Էլէ-
 վիտ (եղիովիտ) գիւղի Ա. Վարդանանց տաճարին մէջ
 առաջնորդ եպիսկոպոսը չարաչար կը սպանուի, և մէկ
 օրուան մէջ ասպատակ զինուորներ և սրիկայ մոլեռանդ-
 ներ անասելի եղեռներ կը գործեն սոփրակերու հետ:
 Այս հալածանքը կը ծանրանայ մինչև Բաբերդայ և
 Սպերու, Դերջանի և Քէլքիթի վրայ, Տէլի Հայթա
 պէյի մի ատեն: Ահա յիշատակարանի մը աղէկաուր
 խօսքը, «Իբրև լուա զայս ամենայն Գրիգոր եպիսկոպոս
 Շողանայ վանուցս, և թէ մեռաւ Հայաստան աշխարհ,
 հեղձամղձուկս ասաց զնոզուցն, և առ վըշտին անդէն
 աւանդեաց զնոզին»: Ո՛հ, խեղճ Հայոց մեռեալ և ան-
 թաղ աշխարհին վրայ դու հոգւոց կ'ըսես, ո՛ր զգայուն
 վարդապետ, բայց քո վերայ ո՞վ ասէ հոգւոց:

Ի մի բան, ազնիւ Տեարք և Տիկնայք, չկայ Հայաստան
 գաւառ մը կամ մինչև իսկ գիւղ մը կամ արտ մը կամ
 դաշտ մը և առու մը, ուր հայկական յիշատակի մը չի

հանդիպիս, քար ըլլայ այն, կամ տեղւոյ անուն, կամ
 անձի մը և կամ գերդաստանի մը մականուն կամ խաչ-
 քար և կամ բերդի մը տիրատեսիլ բեկորներ: Դեռ ի
 թորթում Հայ մամիկներ թէև մահմետական, կողկողա-
 գին կը յիշեն Լուսաւորչի լոյս հաւատքը, և յաճախ
 վանօրէից լուսազբիւրէն կը մկրտուին, և կիրակամտի
 լոյսը կը վառեն ջրարուղիս քարի մը վերայ առ այն
 պաշտպան սուրբ որ իր պապենական տանն ու աշխար-
 հին կը հակէ: Մինչ ատդին այս կես կես Հայեր թէև
 կրօնին կորուսած, բայց ազգային լեզունին դեռ կը
 պահեն, անդին Հայք լեզունին թէև կորուսած՝ բայց
 կրօնին պահած են. սոքա են մեր Տաճիկ կամ Տմազ-
 լիկ Հայերը, որք Քրդախօս են և Զաղայախօս: Հակա-
 պատկեր արդարև Խաղտեաց և Բարձր-Հայոց ժողովրդ-
 դեան: Սոքա որ ցրիւ են ի Տէրսիւ և ի Դուզիլան և
 մինչև ի Տիգրանակերտ, ոչ բնաւ հայերէն զիտեն, ոչ
 գիր ունին և ոչ դպրութիւն, տարիներով քահանայի
 երես անգամ տեսած չ'ունին. Լուսաւորչի լոյս հաւատ-
 քով քրիստոնէութեան մէջ կ'ապրին: Երկար տանն այս
 լեռնաբնակ Հայ քիւրտեր յաջողեցան ազատութիւննին
 պահպանել շրջակայ ցեղերու դէմ, և գէնքով միշտ
 գերազանցած են: Խղուցիք (հիզանցիք) այս մասին հրո-
 չակաւոր են եղած: Բայց աւա՛ղ, սոցա և այս վիճակ
 վերջին ժամանակներուս մէջ գտնացաւ, վասն զի Օս-
 մանցիք Սուլթան Մէճիտէն ի վեր վարչական դրու-
 թիւննին իոխելով յաջողած են քնակակից Քրդերը
 գրգռելով և օգնելով Հայոց ուժը ջլատել:

Այս տեսակ Հայերէ զատ՝ կը բնակին ի Հայաստան
 Թիւրքք և Թիւրքմէնք: Թիւրքքեր կանուխէն մահմե-
 տականացած Հայերու սերունդ են և թուով 300,000 կան.

տիպարներն և շատ սովորութիւններն զեռ բոլորովին Հայկական են: Իսկ Թիւրքմէնք թաթարաց ի Հայաստան յարձակման ատենէն մնացած թաթարներու սերունդ են, որոց տիպարն և սովորոյթք առ այս կը վկայեն. թուով են 20,000:

Իսկ Գիւրաք հանրածանօթ են արդէն, որոց մեծ մասը հին Մար ազգի սերունդ կը համարուի, իսկ միւս մասը Հայկական. ըստ ցեղից ցեղից կը կոչուին Մանըքցիք, Մանդըկցիք, Սանցիք, Ռոչկանցիք, Սըլիվանցիք, Սինանցիք, Մըմըքցիք, Սիբէկցիք, Հադարցիք, Պատըցիք, Պանըքցիք, Բեսեան, և այլն: այսպիսի անուններ Հայկական հին նախարարութիւններն ի յուշ կ'ածեն մեզ: Քրդերու սովորութեանց և կենցաղին վրայ շատ խօսուած լինելուն՝ հոս վերստին յիշելն աւելորդ է. սոքա ևս չունին գիր և դպրութիւն, և առաւել հետևող են Մէհմէտի: Սոքա ևս թուով 200,000 են: Իսկ Չազայք նոյնպէս յատուկ լեզու ունին Քրդէն զատ, և թուով գրեթէ կը հաւասարին նոցա: Սոքա բովանդակ Տէրսիմը կամ մեր հին Մոփաց աշխարհը ցըրիւ գրաւած են. ոչինչ տարբերութիւն ունին Հայկական տիպարէն. բարք և սովորոյթք գրեթէ միևնոյն. թէև ի կրօնս Ալիայ կը հետեւին, բայց Քրդերուն նման ոչ մոլլա ունին և ոչ չէխ, այլ իրենց մէլիքն է իրենց կրօնական և քաղաքական նահապետը: Թափափկ կը շրջին ցեղ ցեղ և հովիւ են ընդհանրապէս, ի սկզբանէ ի վեր միշտ ապստամբ. քրիստոնէական նշաններէն սովորականներն արդէն ունին Քրդաց պէս. Հայոց հետ յուխտ կը գնան, և մատաղ կ'անեն, կիրակամուտքի Լուսաւորչի լոյսը կը վառեն, վարդապետ ու տէրտէր կը պատուեն, պտղի կը շնորհեն. հետուէն խաչքար մը

կամ եկեղեցոյ և վանքի մը աւերակ երբ տեսնեն, ծունր կը դնեն, և այլ սոյն օրինակ սովորոյթք ունին: Սոքա ևս ժամանակաւ Պարսիկ տիրապետութեան ատեն Պարսիկ դադթականաց մէջ Հայ իսառնուրդէ մը սերեալ կը համարուին:

Ենգլիտիք ևս ցրիւ կան, անգիր և անգէտ. բայց ցեղից կը կոչուին Հավագցի, Ճագուանցի, Արըկան, Նախիպան, և այլն: Ոչ կը մկրտուին, և ոչ կը թլվատուին: Սատանան սկիզբն չարի դաւանելէն՝ Մանիքեցւոց ազանդի հետևողներէն մնացորդ կը կարծուին: Ալաշկերտի կողմը կ'երդնուն այս անունով Սըլոյի, որ սատանային մայրն է եղեր. բայց ինչպէս սատանայի անուամբ, նոյնպէս և Քրիստոսի անուամբ ալ կ'երդնուն ըսելով. պի իսայի նուրանի: Ունին և օրհնութիւն բաժակի, զոր յանուն Յիսուսի և ի սէր կը խմեն, յատուկ ջանալով որ օրհնած գինիէն կաթիլ չվաթի: Ոչ պահք կը պահեն և ոչ կ'աղօթեն, որովհետև իրենց շիխ հասսիկ (առաջնորդ) ի դիմաց ամենուն կ'աղօթէ եղեր: Արեւուն ծագելէն քիչ յառաջ յարեւելս կը դառնան՝ երկու ըթամասնին խաչաձև իրարու վրայ դրած. երբ արեւուն նշոյլները մատերնուն վրայ կ'սփոխն, իսկոյն կը համբուրեն. այս է կրօնական աղօթքնին և բոլոր արարողութիւննին: Ամէն մէկ օպա կամ օճախ ունի մէկ ամուսնացեալ չէխ, որ սեւափաթեթ ունի ի գլուխն ու խոշոր վերարկու: կը պատմուի թէ բաժակի օրհնութիւն մատուցուած ատեն՝ հաց ալ կը դնեն եղեր յաճախ, և բաց գլխով կը վայելեն: Քրիստոնէից հետ բարեկամութեամբ են, ըստ պատահին՝ եկեղեցի և վանք կ'երթան, կանթեղներուն իւղէն կ'օծուին, իսկ ընդհակառակը սաստիկ կ'ատեն Մահմետականները: Եւ

Տաճկի բոլոր անուաններն ալ կը կրեն բաց ի Մուհամմէտ անունէն: Ամուսնութեան մէջ միակին են, և ամէն գարշելի մեղքերէ կ'զգուշանան, բայց ամենեւին մեղք չեն համարիր մարդասպանութիւնը, անցորդները կողոպտելը, զողնալը: Ահա այսպիսի սկզբունքի տէր ազգերու և ցեղերու մէջ մեր ողորմելի ազգը հակառակ սկզբունք ունենալով՝ այսինքն գողութիւն և սպանութիւն չընել, մէկն եթէ երեսին ապտակ մի զարնելու լինի, միւսը զարձուցել, կ'ապրի: Այս նկատմամբ է որ ես ևս տարբեր համոզում ունեցած եմ Աւետարանի քարոզութեան եղանակին վրայ, վասն զի լեռնական ժողովրդեան մի ձեռուրները բարոյապէս կապելը, երբ միւսներն արձակ ու ազատ ձգուած են, արդարութեան դէմ ոճի՛ր է:

Ենդիտիք առանել Ասորոցմէ մնացած խառն սերունդ կը համարուին. նոյն իսկ Հայոց մէջ ևս կային ժամանակաւ սոյնպիսիք, սեւորդիք անուամբ, որք և Շնորհալիի ասին քրիստոնէացան:

Կան և ցրիւ ի Հայաստան Բոչայք. սոքա տեսակ տեսակ անուաններ ունին. Լորիկ, Մըրըբս, Գնու, Չինկեանէ, և այլն: Սոքա միշտ կը թափառին, և կազմութիւննին ի սկզբան խառն ամէն ազգէ է. բայց թէ ինչ ազգէ կամ տեղէ մեկնած են, նոյն տեղակտն կամ ազգային լեզուն ա'լ բնաւ չեն խօսիր, այլ անմիջապէս մի լեզու կը հնարեն, որով կը խօսին իրարու մէջ. այնպէս որ ժամանակ անցանելէ յետոյ, որ ազգի գիւղի մէջ պատահի գերդաստանի մը հաստատուն բնակութեան պէտքը, հոն կը բնակի և տեղացւոց ազգայնութիւնն ու կրօն կ'առնու. վասն զի երկար ատենուան շրջանի մը մէջ ա'լ անձանօթ իրեն կը մնայ իւր բուն ազգին

կրօնն ու լեզուն: Թէև տեղ տեղ Բոչայք մերոնց հետ ի պատեհին քրիստոնէաբար կը վարուին, մինչ զի կը մկրտուին, կը հաղորդուին, և կը խոստովանուին, պողի կը վճարեն, յուստ կը գնան մեր կէսկէսներուն նման, բայց այսքանը բաւական չեն: Սոքա շատ տեղ մեռելնին չեն թաղեր, այլ կ'այրեն: Ազգերու կազմութիւնը կ'երեւի թէ սոյն դրական կենցաղով հաստատուած է աշխարհիս մէջ:

Այսքանս, Աղնիւ Տեարք և Տիկնայք, մեր Հայաստան աշխարհի մէջ բնակող ազգերու մասին բաւական համարելով՝ խօսիմք Հայոց ներքին կենաց վրայօք: Հայք ունին ընդհանրապէս այն բարոյական վիճակն որ Աւետարանը միայն կարող է տալ մարդկութեան, հետեւաբար անհամեմատ բարձր են քան զամենայն այլազգիս Հայաստան աշխարհի: Գերդաստանական նահապետութիւնը դեռ կատարեալ կայ մանաւանդ ի գիւղօրէս, որու օգտակարութիւնն անհո՛ւն է գեղջկային կենաց. այս կերպով աշխատութեանց բաժանուժը և բնտանեկան խաղաղ կենցաղն իրարու հետ կը միանան, և նահապետ պապը կամ մեծ մամն եթէ կենդանի են, կը կառավարեն այն փոքր հասարակապետութիւնը, որ կը բաղկանայ մինչև 150 անդամէ: Այս սովորութիւնն ի կիլիկիա իսկ կը պահուի դեռ: Յաջորդութիւնը միշտ երիցուն է, նոյնպէս պատիւը, և որ զարմանալին է, առանց խտիր դնելու արուին և իրին մէջ, զի պապէն յետոյ մամն է, հայրէն յետոյ ոչ թէ երէց տղան է, այլ կիինն է, մայրն է:

Տնակները գետնի վերայ միայարկ են, որոց շինութեանը խժուժ, երնջնակ, զոնժոժ, ճեական, մարդակ կը գործածեն, նոյնպէս ձագով սիւն կը դնեն՝ եթէ մէկ

կողմը ձեռնով վաճանգ ունի. սենեակ մը միայն ունին, որ թէ հիւրանոց է և թէ հանգստոց, որ կը լուսաւորուի օճախին լուսովը, որոյ կից է սրահն ու ախոս. և ձեռան գիշերուան մէջ երբ մերայինք կը հաւաքուին, եզներն ու էշեր իբր հետաքրքիր դուխնին տնկած կիսաբարձր որմէն նստողները կը դիտեն: Տաւարին շնչովը գրեթէ միշտ տաք է անակը: Այլուր այն անկիւնը կայ, ուր մեր աղջիկներ և հարսեր լաւաշ⁽¹⁾ կ'եփեն ամէն առաւօտ և իրիկուն առձի վրայ. վառելիքսին է քակոր⁽²⁾, որ տաւարին ազդէն կը շինեն ամբան, և բլրանման կը դիզեն ձմրան համար, որուն և ամբոց կ'ըսեն: Իսկ մայրերն ու մամեր կը տնտեսեն զամենայն և առտնին կը կառավարեն զամենեսին: Ամբան ատեն առ հասարակ տանիքի վերայ կը պատկին, և առաւօտուն կանուխ մամն ազօթրան դասնալէ և արշալոյսը ողջունելէ յետոյ արազաղին հետ կը ձայնէ ամենեցուն:⁽³⁾

(1) Բարակ փիճե՛, կամ ճիշդ եկեղեցւոյ մասին նման բարակ հաց, որ շատ տեղ ապուրի ատեն պատառ պատառ դգալի տեղ կը գործածուի:

(2) Տեղ տեղ անուն ունի զատ զատ քչկուր, փթիբ, պատուր, և այլն:

(3) Շատ կանուխէն առաւել ձմրան ատեն տունէն ելնելով դրան առջև յարեւելս ազօթելով՝ բարի լոյսը ներս առնլու սոյն սովորութիւնը մեր հին արեւապաշտութենէն մնացորդ է անշուշտ: Քանի տարի յառաջ երզնկայի առաջնորդ Գրիգորիս վարդապետին փոքրաւորին մայրը Բաբերդի մէջ այս սովորութեան համեմատ դուրսը ազօթած ատեն զայլ մը կը խածնէ և կը տանի: Հազիւ Վարդեւան տղան կը հասնի և կ'ազատէ, և զայլը կը բռնէ ողջ ի ծագը ամենեցուն:

Մահմետականութենէ սա սովորութիւնը ներմուծուած է Հայ ընտանեկան կենաց մէջ, հարսներուն երեսը քօղով ծածկել մինչ գրեթէ 30 տարի, անշուշտ մահմետականութեան դարաւոր տիրապետութեան տակ վաւաչոտ և բռնաւոր օտարին համար իբր արգելք ընդունուած է: Հարսներն անխօսուկ են կեսեր և տազեր, նաև տարեւոր ծանօթին և անծանօթին առջև գրեթէ շատ տարիներ: Երախայ մանկիկներու համար շատ տեղ օրոց անգամ չկայ, և եթէ կայ, աղելը հողին վրայ կը պառկեցընեն, որպէս զի հայրենեաց հողէն ոյժ առնու. ո՛չ, սուրբ մամեր, ո՛չ միայն այդ, այլ նաև հայրենի հողին վրայ մեծնայ, կեանք առնու և կեանք տայ հայրենեաց. զի այդ կտակ մի է, զոր իմաստուն նախնիքդ աւանդած են քեզ. լսեցէք ուրեմն է. դարու մէջ գրուած ճարտարի մը խօսքը. «բժժանս համարել առ սէր հայրենի տան զհող երախայի»: Այս հաւատքին Հայոց վրայ բրած տպաւորութիւնը 1400 տարի յառաջ Պարսիկ մոգերն ալ խաբած էր, որք Շապուհը գրգռեցին որպէս զի Արշակ Հայոց կալանաւոր թագաւորը՝ իւր ոխերիմ թշնամին փորձէ, և որոյ յաջողութեան կարծես պատմադիրն ևս հաւատալով մը՝ ախորժանօք կը պատմէ. իբր թէ Հայն իւր հողին վրայ ոյժ առնլով կը գործէ, և փորձն Արշակայ վրայ իբր թէ կը յաջողի: Գաղթական Հայն այդ բժժանքէն դրդուած՝ քանիցս կողկողագին նայեցաւ ի հայրենիս, բայց ժ՛չ յաջորդ սերունդը, զի այդ հողին վերայ ոչ պառկեցաւ և ոչ քնացաւ:

Չեմ ուզեր, ո՛ր ազնիւ Տեաքը և Տիկնայք, զՁեզ խոտկել. թերևս Ձեր հազին կ'արտասուէ այժմ: Ես իսկ այժմ խոտկեալ եմ, վասն զի այսպիսի յիշատակութիւններ մեր սրտին կը դարնեն. թողով ուրեմն այսպիսի

սրտածմիրիկ յիշատակութիւնները, հետաքրքրականները միայն յիշեմ: Հայք ծառոտ և ջրոտ տեղուանքը սրբազանելով՝ նուիրած են երկնային պաշտպանի մը անուան, զոր տեղ տեղ թուխ մանուկ կ'անուանեն: Հոն կիրակի-մըտի գիշերներ լոյս կը վառեն և կ'աղօթեն: Շատ անգամ ձերուկ պատեր և մամեր գաղտ հոն առանձնանալով կը յափշտակուին ... բայց գիշերային այն գով սիւքը և տերևոց շրշիւնը և ջրին լրիկ խոխոջը և լուսնին ամպոց մէջ թաւալն ո՞վ թէ տեսնէ, չզմայլիբ կամ չմոգուիր: Հայոց տարրապաշտութեան ժամանակեայ՝ 3000 ամբողջ սովորութիւն մի է այս, զոր քրիստոնէական քողին տակ դեռ իւր տեւականութիւնն ունի և աղղեցիկ՝ Հայու սրտին վրայ: Նաև ո՞վ կարող է համարձակիլ այդ ծառերէն ճիւղ մը կամ տերև մը փրցրնելու. նա յանկարծակի գերբնական զօրութենէ կը պատժուի:

Իսկ եթէ մէկը հիւանդութենէ բռնուի, թուի մանուկի ծառէն լաթի քուրջ մը կախելու է, որպէս զի շուտով բժշկուի:

Ինչպէս քահանայն տաճարէն ներս մեծ դեր ունի և զօրութիւն, նոյնչափ և աւելին իսկ հաւիճ⁽¹⁾ մամն (յաւերժամ) ունի տաճարէն դուրսը: Նա իբր փիլիսոփայ և մարգարէ, իրաւարար և դատաւոր, իւր պատգամն ունի: Կ'ըսուի թէ կաղ Գրողն (Սուրբ կարապետի սատանան) երբ փափայ հաւիճմամբն ականջէն, սա ընաւ չ'սխալիր: Եւ եթէ սխալի, կաղ Գրողէն է, հաւիճ մամին վրայ ծիծաղելու համար: Կերևի թէ այս ասանդութիւնն ալ կոպաշտական է, զի Հայք ունեցած են ի

(1) Զէյթինցիք պիպիռին հաւիճ կ'ըսեն:

հնունն Աստուած մը, որ մարդոց պրծերը կը գրէ եղեր: Բայց չէր հաւիճ մամն ուրիշ պաշտօն ալ ունի, հրաշագործութեան. վասն զի եթէ ոչխար կորսուի, հուսկ ուշ ատեն հովիւն իւր շունչ հաւիճ մամին քով կ'առնու, որ շուտով իւր գայկապոց կ'առնու, այսինքն փայտ մը և շուան, զսրս աղօթելով իրարու կը կապէ: Այս միջոցին այս կողմի գայլերուն բերանք եթէ բաց են, բաց կը մնան, եթէ գոց են, գոց, մինչև գայլակապոցը քակուի: Եթէ բնաւ չգտնուի ոչխարը կամ պատառուած լինի, հաւիճ մամն ալ կը բամբասուի, թէ աղօթքը լաւ է արտասաներ, կամ թէ ուրիշին ուսուցած լինելուն՝ զօրութիւնն իրմէն փախեր է, այսինքն կաղ Գրողը: Մէկուն թէ ձին կամ ջորին ցաւ առնու, տանելու է գերեզմանոցը, որուն շուրջն եօթն անգամ դառնալու է: Յղի կին մը դիւրաւ յղանալու համար կամ թուխմանուկի մը և կամ եկեղեցնակի մը ծառին խոտչէն սխմուելով անցնելու է:

Հարսնիքը սառնարով և զուռնայով կ'սկսի ուրբաթ իրկուրնէ, մանաւանդ ի կիրիկեան Հայս: Իւրանքանչիւր հրակիրեալ տանելու է փեսին ի տուն աման մը կերակուր և պտուկ մը գինի: Հալաւին օրհնէքի ատեն փեսայն թագուր կը դառնայ, երբ ժամուն սաղաւարտը գլուխը և շուրջաւ կոնակը կը դրուի, և սուրբ մէջքէն կը կախուի,⁽¹⁾ և փեսուէքը տանիքին վրայ կարգաւ կը նստին, և բերուած կերակուրները անխտիր ամենուն կը բաժնուին, և կը շարունակուի հաղէսը: Պատկի առաւօտուն փեսայն ի ձի նստելով և հարսն ի ջորի, յեկե-

(1) Շատ անգամ քահանայի վերարկուն վրան կը ձգուի և գլխարկը կը դրուի:

ղեցի կը դնան: Վերադարձի ատեն ի ճանապարհի կը ցանուին մանր դրամներ կամ հիւլիւներ. երբ հարը տանը գրան առջև կը հասնի, կիսովին չերտած նուս մը ուժգին նետելով⁽¹⁾ գրան կը զարնէ. կեսուրէն դռնակը կը բացուի. հարը փեսին հետ թէև ներս կը մտնէ, բայց գրան առջև մեծ աղմուկ կայ, վասն զի փշրուած նուսին հատերէն գոնէ մին վայելելու համար ազապ պատանիք կը կուտին, որպէս զի ամուսնութեան այն ցանկալի օրին բարո՛վ հասնին: Մինչ այսպէս, մատաղը կը կատարուի, և հարսանեկան հուրը կը վառուի երկկոյնին, որոյ շուրջն երիցս ման գալով՝ փեսայն կը ցատկէ, և այլն:

Կայ ուրիշ սովորութիւն առաւել ի Բարձր Հայո՛. առաջին իրկուրնէ՛ տիկով գինի բերուիլը կ'սկսի, երբ այլևայլ գոյնզգոյն պտակներ կը շինուին, որոցմէ ամենէն ազուրը փեսին համար է: Այս միջոցին սափրիչը կուգայ իբր թէ փեսան ամիլելու. սափրիչը օրհնած գինիով փեսին երեսը կը լուայ. և անա նշխուն խաչածև փայտի մը վրայ տեսակ տեսակ ագնիւ մրգեղեններ կը շարեն և ծաղիկներ կը հիւսեն. այս փայտին ուղոց կ'ըսեն. այս ուղը նախ քաւորը (կնքահայր) կ'առնու և կը մաղթէ. «Աստուած հաց ու գինի տայ մեր փեսին», և այլն. այսպէս բոլոր փեսաւէրք կարգաւ կ'առնուն և կը մաղթեն. յետոյ տէրուէրը սոյն ուղը ածուրդի կը հանէ ի շահ վանքին: Ով որ աւելի նուիրէ, նա կը լինի ազապ պաշի, հրամանատար հարսանեաց: Այս միջոցին սափրիչն ամիլելը թէև կը լմնցընէ, բայց կ'ըրակ պիտակ

(1) Ի Ղօնեացիս երեք խնձոր կը նետէ հարսն իրաբու ետև:

կը թողու երեսին վրայ, և մինչ կը տաղերգուի, փեսին հայրէն ու մայրէն և բոլոր փեսաւէրներէն ամէն մէկ նուէր առնելուն՝ քիչ քիչ կ'ածիլէ. երբ փեսայն ա՛լ կ'ածիլուի, կարմիր թաշկինակի մէջ գրուած՝ ծաղկազարդ խնձոր մը քաւորը փեսին կը մատուցանէ, զոր կ'առնու ծունկ չոքելով և աջը համբուրելով, և զոր աջ ձեռքով բերնին վրայ կը դնէ մինչև հարսանեաց չորրորդ օրը. ա՛լ այնուհետև փեսայն խօսելու ազատութիւն չ'աւնի, այլ իւր կողմէն փոխանորդաբար հարսանեաց ազապ պաշիև: Մի և նոյն ատեն փեսին կողմէն հարսնցուին ի տուն ծաղկազարդ և հինացուած ոչխար մը կը խրկուի⁽¹⁾, որ թէ աղջկան ատօրին հարսնութեան նշանն է և թէ առաւել հարսնութեանը գինն է: Յաջորդ օրը ոչխար կը մորթուի, խաղեր կը խաղցուին երկուստէք, որոց մէջ նշանաւոր են աշուղներու մրցումը, ուժեղներու մենամարտը, գոմէշներու կատաղի ոգորումը: Այս միջոցին փեսայացուին կողմէն ընծայուած հալաւը հարսին կը հագուերցընեն, և քօղը կը ձգեն, որ քաւորէն ընծայուած է⁽²⁾: Հուսկ հանդիսով եկեղեցի կուգան և կը պսակուին: Զկնի ժամերգութեան տէրաւէրը փեսին կռնակը շուրջաւ կը ձգէ, և օտաւարտ ի գլուխն կը դնէ և Աւետարան ի գիրկն կուտայ,

(1) Հարուստներն աւելի կը խրկին. սոյն տեսակ քրախուսա սովորական է ի գիւղօրէս, մարդն անասունի հետ փոխանակող գարշելի՛ սովորութիւն:

(2) Օժտագինը (քրախուսա) ի գիւղականս միշտ փեսէն առ հարսն է, հակառակ քաղաքացւոց սովորութեանն, որ հարսէն առ փեսայն է:

զոր հանդիսականք կարգաւ կը համբուրեն: Ապա ի տուն կը դառնան, ձամբան ցորեն ցանելով:

Հոն փետին մայրն իր մէկ ձեռքով սկստաւակի վրայ բաղարջ և փոխինդ և միւսովը պտուկ մը գինի առած՝ ուրիշ տարեւոր կնկան մը հետ, որ ահագին պնակ մը բռնած է, ընդ առաջ կ'երէնէ⁽¹⁾, կը պարէ և կը պարեն: Ապա տանը սեմին առջև հարսին և փետին համար երկու ոչխար մատաղ կը մորթուի, իսկ տարեւոր կինը պնակն անդէն չրախ գետին կը դարնէ⁽²⁾, և մատաղը կը կատարուի: Վերջին օրը տէրտէրը դալով խնձորը փետին բերնէն կ'առնու և ի փոխարէն՝ չորջատը կըրնակն ու սաղաւարտն ի գլուխ կը դնէ, և Ս. Աւետարանն ի գիրկն, և յարեւելո տաղերդ կը զրուցեն այսպէս. «այդն արեւուն տանք բարև. սուրբ Տիրամօր տանք բարև, տայ թաղուհուն շատ արև. սուրբ Լուսաւորչայ տանք բարև, տայ թագաւորին շատ արև»: Արեւուն սոյն օրինակ ողջունելն, որ շատ յաճախ է, Հայոց արեւապաշտութեան դարերը կը յիշեցնեն մեզ: Կան և ուրիշ շատ սովորութիւնք, մանաւանդ եկեղեցական, բայց այս ամէնն այժմ հետզհետէ վերնալու վրայ են:

Տեարք և Տիկնայք, քիչ մ'ալ վանքերու վրայ խօսիմ. վանքերն անհուն ծառայութիւն մատուցած են

(1) Ի Պարսկահայո և ի Միւնիս սոյն տարեւոր կինը պնակ մը մնորով ընդ առաջ կ'երէնէ, մատովը հարսին և փետին բերանը կը քսէ. քաւորը թուրը բացած դրան առջև կը կենայ, որոյ տակէն փետաւէրք կ'անցնին:

(2) Ի Միւնիս տանը դրան սեմին առջև երկու պնակ կը զրուի, որոց վրայ հարսն ու փետայն կ'օրեւելով կ'անցնին:

հայրենեաց. հոն է մեր դպրոցն ու գրանոց, հիւրանոցն ու հիւանդանոց. հոն կը փայլի մեր ազգային յատկանիշը, իւր յատուկ ու դանազան գոյներովը: Վանքերու տօնական հանդէսները (բանայիր) քաղաքացին ու գիւղացին, հեռաւորն ու մերձաւոր իրարու հետ կը կապեն: Այն օր մեր աշուխներ ու մրցողներ իրենց հանձարն ու ոյժ ազատօրէն ի ցոյց կը հանեն. այն օր միայն Հայատանցին ի արամութենէ անխառն իւր դուարթ ուրախութիւնն աղատ կը վայելէ, զի այն օրէն աշխարհ կը պատկառի, զի ֆիւրտն ու թիւբք իսկ հոն հանդիսակից են: Հոգեգալստեան յաջորդ շարաթ օրը Հայերուն հետ Գրգեր և Զաղաներ գունդ գունդ կը գիմեն ի Սըրբելը Ս. Թորոս վանք, որ շինուած է Նրզնկայի և Դերջանի միջև լեռան մը գագաթը: Հոն Լուսաւորչի խաչափառ սըրբիւք կը անկուի, և Հայաստանը կ'օրհնուի անդատանի արարողութեամբ. երբ մատաղը կը կատարուի, ուխտաւորք իբար հրելով և հրմշակելով սըրբիսին քով կը ձեծկուին, որ ծայրը ելնեն և իյաչը պագնեն և մուրասնիկն առնեն: Հաղարէն հազիւ մէկը կրնայ այդ բաղդին արժանանալ, վասն զի բարձր լինելուն՝ շուրտած առնենին վար կ'իյնան, քթերնին կ'արուսի, և գլուխնին կը վիճաւորուի, և այլն. հոն էի նոյն օրուան գիշերը, հանդերձ քահանայիւք անդատան ընելով լալով օրհնեցի Հայաստանը:

Վանքերու տօնական հանդէսներու մէջ ամէնէն երեւելին է Վարդալառը, չկայ գիւղ մը և քաղաք, որ սոյն օրը դուարթազին չխայտայ: Այս օրը գեղջուկ թիւրքերն ու ֆիւրտեր Հայերէն աւելի կը տօնեն մեծահանգէս: Այս օր Հայք իբարու վրայ ջուր սրսկելով և աղաւնիներ արձկելով՝ Նոյեան դարը կը յիշեցնեն մեզ:

Այսօր վարդեաւն եղն ի հանդէս կը հանուի, վասն զի մատաղցու եզը ծաղիկներով զարդարելով և գոյնզգոյն հինայելով և եղջիւրներուն վրայ մեղրամոմեր վառելով՝ ետեւէն և առջևէն տաղ երգելով՝ ի սպանդ կը տարուի⁽¹⁾։ Կը զարմանամ ոչ թէ այս տօնին հնութեանը և Հայ և այլազգի ժողովրդեան վերայ ըրած ամենախորին տպաւորութեանը վրայ, այլ և Լուսաւորչի ունեցած այնքան մեծ ազդեցութեան վրայ, վասն զի չկայ տեղ մը ուր Լուսաւորիչ չյիշուի, և կամ յանուն Լուսաւորչի յիշատակ մը չլինի։ Ղեռ Արարատ աշխարհը կը հաւատայ, թէ Լուսաւորչի կանթեղը երկնի և երկրի միջև Արագած լեռին վրայ կախուած կը վառի. և ցորչափ Լուսաւորչի լոյս հաւատը կայ, պիտի չմարի⁽²⁾։ Ո՛վ սուրբ ոսմկութիւն։

Բայց հիմակ պիտի ասէք ինձ, ազնիւ Տեարք և Տիկնայք, թէ այսքան չէն ու անչէն վանքեր ու եկեղեցիներ յիշատակեցիր, դպրոցք չկա՛ն. — ո՛չ, պիտի պատասխանեմ, չկա՛ն։ Այս բառիս լաւ ուշադիր եղի՛ք։ Շատ գիւղերու մէջ թէև կան ախոտի պէս չէնքեր իբր

(1) Տեղ տեղ եզին վրայ շուրջառ ալ կը ձգուի և քահանայք և տիրացուք կ'զգեստաւորուին և «որ օրհնես» շարականը ըսելով՝ առջևէն կ'երթան։ Մատաղցու եզին կաշին միշտ վանքին է։

(2) Հայք Լուսաւորչի հաւատովն ազգային եկեղեցւոյ կապուած են. աղանդաւորք սոյն ազդեցութիւնը լուսաւորեալ Հայուն առջև ոչնչացնելու համար Լուսաւորչի վրայ հռչակած են, թէ Հայոց մեհնեական գրքերը նա ժողովանդաբար այրած է, մինչղեռ ժամանակակից պատմիչներէն այդպիսի վկայութիւն չկայ։

դպրոց. բայց հոն շատ քիչ տղայք կը յաճախեն ձմեռատնն, իսկ ամբան ո՛չ. թէև մերիններն այլազգի գիւղերուն առջև գերազանց են, զի ունին քահանայէ դատ մէկ երկու գրող կարգացող ճիւղացու անուամբ, իսկ այլազգ գիւղերու մէջ ո՛չ բնաւ, բաց ի մոլորայէ կամ միսրաւէ մը։ Մեր եկեղեցւոյ պատարագի և ժամերգի արարողական զրութենէն՝ որ առանձին քահանայով մը կատարել կարելի չէ, ահա սոյն օրինակ արգելւնք յառաջ եկած է յօգուտ աղբի։ Իսկ քաղաքներն արգարև ոչ թէ առաւել չքաւորութենէ, այլ ուրիշ սնտափ պատճառներէ չեն յաջողած ունենալ ուսումնական պայծառ վիճակ⁽¹⁾։ Փառք Աստուծոյ, այս միջոցին քանի մը Ընկերութիւն կազմուելով աստ, ի Հայաստան դպրոցներ բանալու մեծ ճիգ մը կայ. անհուն շնորհակալիք այնպիսի ազգասէր և եռանդո՛ւն անձանց։

Բայց պիտի ասէք, գոնէ դուք վարդապետներդ դպրոց բանալու էք. այո՛, բանալն ու անուանակոչելը զիւրին է, և այս է որ տեղեկադիրներու մէջ դպրոցներ կը յիշուին, այլ բացուելէ յետոյ կը գոցուին. պատճա՞ռ. — Ա. ժողովրդեան այս հաւատքը թէ գրել կարգալը եկեղեցականաց յատուկ է, իսկ իրենց համար

(1) Օրինակ՝ Կարինը, ուր ազնուական դասն իւր հաշւոյն ունի առանձին վարժարան, որով ազգայինն անկեղանոց դարձած է աղքատին տղայոցը։ Եւ Երզնկա, որ իւր չորս եկեղեցիները չորս թաղի բաժնուած՝ չորս հակընդդէմ դպրոցներով ուժէ անկած է։ Եթէ միաբանութեամբ դորձն կարին և Երզնկա, յայտ է թէ միւսնոյն ծախսով որպիսի՛ յառաջըլմութիւն պիտի ունենան։

անպէտ և անօրուտ . Բ . աղքատութիւն . որով ընտանեաց անկարելի է աղաքնին ամբան ի դպրոց յղելը . Գ . գրքի, թղթի, մանաւանդ քերականներու չդրու-
թիւն . Գ . դպրոցական պիտոյքներու փոխադրութեանը համար անտանելի դժուարութիւններ⁽¹⁾ . Ե . տիրացու-
ներու կամ վարժապետներու քչուորութիւնը : Արդ՝ այն երկրին մէջ՝ ուր դաստիարակութիւնը պարտաւորիչ է և նիւթական միջոցներ չկան, ի՞նչպէս կարելի է միայն բարոյական միջոցներով ուսումը տարածել . . . :

Հայաստանի այս ներքին վիճակի վրայօք, Տեառք և Տիկնայք, շատ լաւ տեղեկութիւն ունէին Լազարէֆ և Տէր Ղուկասօֆ զօրապետք և ուրիշ Հայագրի պաշտօնաւորք : Նոքա ինձ հետ ի կարին, ի կարս, յԱխլցիսա, ի Պայազիտ և ի Թիֆլիս երբ տեսակցեցան, ցաւ յայտնեցին թէն ի՞նչպէս մինչև ցարդ Թուրքիոյ Հայաստանն այս օրինակ մոռցուեր է և լքուեր, մինչ Աւսթրալիան կառավարութիւնը Հայոց մի Սահմանադրութիւն չնորհած է, որով ազգին կը թողու իւր ներքին գործոց անկախ և ազատ մատակարարութիւնը : Ո՛չ, չեմ կարող ուրանալ Ռուսահայ պաշտօնաւորացն առ հայրենիս բարձր դգացումները : Սոքա արդարև մեծապէս նպաստեցին Ռուսի այն քաղաքականութեան, որ Հայը Հայաստանի մէջ թողու կը վճռէր :

Մինչ Թուրքիոյ Հայաստանեայք այսպէս, Ռուսահայք

(1) Օրինակ . Բզի 40,000էն աւելի ժողովուրդ կայ, բայց հետադրաբար մը անգամ չկայ, որոյ հաստատութիւնն այնքան մեծ քան չէ . արդ՝ երբ այս այսպէս, ի՞նչպէս կարելի է յուսալ Թիւրքիայէն ճամբաներու շինութիւն, որոյ ծախսը յոյժ մեծ է :

այժմ ամենամեծ ջանք ունին յատաճրիմութեան . ամեն ուրեք դպրոցներ կը բացուին, գրքեր կը սուղուին և կը ցրուին, յանուն աղբի և հայրենեաց եռանդն ու խանդ կ'արծարծի . մինչ ժողովուրդն այսպէս, հոն եկեղեցականք ընդհակառակը գէթ ազգային եկեղեցւոյ շրջանակին մէջ գործելու կը դեղեին . . . :

Տեառք և Տիկնայք, երբ ա՛յ վերջացած էր ուղեւորութիւնս, ա՛նա ի Թիֆլիս գոյժ հասաւ թէ Պայազիտոյք և Ալաշկերտոյք անտէր ըլլալնուն՝ գաղթելու վրայ են . ևս կարսէն հոն չէի գացած, կարծելով թէ հոն առաջնորդ վարդապետը պէտք եղած կերպով կը վարուի . մանաւանդ հոն երթալու պարագա ալ չունէի, զի կոնդակա գոնկրէէն յատաջ գրուած լինելուն, նշանակուած չէին այդ գաւառները . Թիֆլիսու լրագրական խմբագիրները թախանձեցին զիս, որ հոն հասնիմ . յէջմիածին հանդիպելէ յետոյ՝ որպէս զի կաթողիկոսէ յանձնարարագիր առնում, զոր և չյաջողեցայ առնուլ, ի Պայազիտ հասայ : Անմիջապէս ձիաւոր մարդ յղեցի յԱլաշկերտ Առաջնորդ Յովհաննէս վարդապետի, որ գիւղապետները ժողովէ ի վանս . և ևս Պայազիտի կողմինները ժողովելով՝ հոն հասնիմ, որպէս զի ժողովուրդն իւր գիւղապետներուն սպասելով չգաղթէ, և երկու օրէն Օսմանեանք հասնին և վախի տալնապը անցնի : Մինչ այսպէս, գոյժ հասաւ թէ մի քանի գիւղեր գաղթելու վրայ են . ևս ևս հոն հասայ . յայտնեցի թէ գաղթելին անօրուտ է, թէ այս անգամ Ռուսի կայսրը գէմ է, և ոչ հող և փող պիտի տայ, այլ ևս պիտի դարձնէ . ահաասիկ Պատրիարքէն ապահովութեան կոնդակ և Լազարէֆէն և Մեծ Դքսէն արգիլման հրամանագիր : Լացին, վասն զի յիմարար կարծած էին թէ Ռուսիա իրենց պիտի օգնէ, ուստի և

իրենց աներն ու ցորեն և խոտեր այրած էին. եթէ յետ իսկ դառնային, ի՞նչ պիտի ընէին...: Ի վերջոյ յիկտիր այդ գաղթող ժողովուրդը հանդարտեցի և ազգային նպաստի վրայօք վստահեցուցի և դարձայ յէջմիածին:

Ահա այս երկրորդ գաղթականութիւնն ևս այս կերպ վերջացաւ, որ տեղի ունեցաւ միայն էջմիածնի անոգութենէն, խօլական երկիւղի մը սոյն համբաւէն թէ քրդերը պիտի ջարդեն Հայերը, նաև սոյն սուտ համբաւէն թէ Ռուսիա գաղթելոց հող ու փող պիտի տայ իսկ առաջին գաղթականութեան պատճառն անաւարկ. Ռուսիոյ և Թուրքիոյ պատերազմին սկզբնաւորութեան ատեն Յովհաննէօ վարդապետ իւշ քիլիսէ վանքին պահպանութիւնը Բիւրտերու կը յանձնէ, փոփոխակի խոստում առնելով և տալով որ Ռուսի դալու ատեն Հայք Քրդերը պահպանեն, և Թուրքի գալստեան ատեն չթողուն Բիւրտք որ վանքը կողոպտուի. այս միջոցին Տէր Առկաստֆի յառջապահ գունդը հասնելով վանքը Թրքական ամրոց մը կարծելով կը յարձակի, և ոմբակոծելով վանքը, կ'այրէ կը կործանէ, բայ ի հսկայաչէն սաճարէն, ուր և Քրդերը մի առ մի ոչխարի պէս կը մորթուին. իսկ վարդապետն՝ իբր Թիւրքերուն կողմնակից և Ռուսական բանակին արհամարհող՝ խաչիւ և բուրվառով չդիմաորերըն պատճառաւ՝ Տէր Առկաստֆէն կը յանդիմանուի: Սոյն օրինակ Հայոց վանքին մէջ Քրդերու սպանութիւնը բնականաբար տխուր տպաւորութիւն կ'ընէ շրջակայ Քրդերու վրայ ի մասին Հայոց հաւատարմութեան և անկեղծութեան, ուստի երբ քիչ ատենէն Ռուսական բանակը կը հարկադրուի յետս նահանջն Օսմանցոց բանակի առջևէն, Հայք խաբուելով սոյն

համբաւէն թէ Քրդեր վրէժ պիտի լուծեն և թէ զՀայեր ջարդելով՝ վանայ կողմերէն արդէն կուգան կը հասնին, անմիջապէս եղնավար սայլերնին լծելով՝ առհասարակ գաղթելու կ'եննեն: Այս խուռն անկարծելի գաղթականութիւնը Ռուսական բանակի փախստի ընթացքին անդամ արդեւ լինելուն՝ Տէր Առկաստֆ թնդանօթի սրտումնեքով ճամբայ բանալ կը հրամայէ...: Այս գաղթականութիւնը կը սպատախի ամառուան ամենախիստ տաքերուն, և ժողովուրդը սարսափելի մահու կտորած կը կրէ Երևանայ դաշտի և էջմիածնի մօտը: Բայց Քրդերու կողմէ ըլլալիք այդ կտորածն արդեօք ստոյգ էր. ո՛չ, վասն զի այն Հայեր որ յամառելով չէին դաղթած, մանաւանդ քաջօրիկներ, ամենեւին այդպիսի կտորածի չեն հանդիպիր, միայն թէ քանի մը զիւղերու մէջ քանի մը Հայեր սպանուեր են Բիւրտ և Թուրք դասալիքներէ: Նոյնպէս Իամայիլ Հազըր փաշայի զօրաբաժինը Պայազխոը կը կը պաշարէ, Ռուսք ներսէն և Օսմանեանք դրսէն հետզհետէ անընդհատ շօ օր թնդանօթի ուղմերով զիրար հարուածած ատեն՝ 90էն աւելի Հայեր կը մեռնին, մինչև Տէր Առկաստֆ կը հասնի. և Պայազխոցի Հայք այս միջոցին Թիւրքերէն կը կողոպտուին և սարսափահար կ'ապաստանին ի Մակու քաղաք Պարսկահայոց, ուր Պատրիարքարանէն հասած նպաստին վրայ յոյժ կը գոհանան:

Քիչ մ'ալ խիկարի վրայ խօսիմք, Տեարք և Տիկնայք. սա Եղորտի և Նասրէտտին-խօճայի նման ամէն տեղ իւր անուն ու յիշատակութիւն ունի⁽¹⁾: Այսպիսի համբաւա-

(1) Խիկարի անուամբ եղած Հազար եւ մեկ առաներն ի ձեռն Գեր. Գարրիէլ արքեպիսկոպոսի Այլազեան

ուր մարդու մը վրայ կը ձգուին այն ամէն առածներ և առակներ, որք պատու ու ծեր պապիկներու և մամիկներու բերնին մէջ կան, և շատն ալ քիչ քիչ Թրքաճաւով և Քրտաճաւով՝ ազգային յատկանիշներն ալ կորուսանելու վրայ են. այս մասին Հայաստանի աշուխները յիշելով կրնաք համոզուիլ ըստծիս ճշմարտութեանը: Հայ աշուխը յաճախ ամէն տեղ մինչև վանքերու բանաջիւղներու մէջ անգամ իրենց տաղն ու երգ գրեթէ հայերէն չեն զրուցեր, այլ ստաւել քրդերէն և Թրքերէն, հետեալաբար այսօր շատ քիչ Հայկական շէնք շնորհք տաղերք և կամ զրոյցներ ունիմք, ընդհակառակը քրդական և Թրքական խիստ շատ, որոց հնդկականներն ամէն տեղ և ամէն ատեն Հայեր են եղած:

Անա մի ստակ. օր մը օձն աղուէսին կ'ըսէ. «նայէ դուն անասուններուն մէջ ամենէն խելացին ու խորամանկն ես, ես ալ սողուններուն մէջ, ուրեմն սիրով և խորհրդով իրարու հետ ապրինք ու աիրենք նոցա»: Եւ կը միաբանին. բայց զի չարերուն միաբանութիւնը տևական լինել կարելի չէ, օրին մէկ ջրի մը մօտ օձը կանգ կ'առնու. աղուէսը կը հարցնէ թէ «ինչո՞ւ չանցնիր ջրէն անդին.— ի՞նչպէս անցնիմ, երբ լողալ չգիտեմ.— այդ ալ բա՞ն է, վիզս կը պլլուիս, և գընդ կ'անցընեմ»: Երբ ջրէն ելնելու կը մերձին, օձն ըստ որում չար ի բնէ, «սղմեմ աղուէսին վիզը և թող ստակի, յետոյ ես գլխին ծուծը կուտեմ». երբ այս խորհածն ի գործ դնել կ'սկսի,

տպուած են ի կ. Պօլիս: Իսկ առակներէն յիտունը, յարդ անտիպ և զուտ Հայկական, պիտի հրատարակեմ երբ միջոց ունենամ: Նոյնպէս Հայաստանի բոլոր գիւղօրէից և քաղաքաց ցանկերն:

աղուէսն այն ատեն կ'սխալի. բայց ի՞նչ ընէ, թշնամին վզին փաթթուած է, ուստի հառաչանօք լեզու կը թափէ, «ա՛հ, կ'ղգամ թէ մահս մօտեցած է, պզտիկուց ի վեր ջրային ցաւ մը ունիմ, որ զիս ցնցելով իրգելու կը հասցնէ. շատ ատեն սիրով ապրեցանք, ի նշան սիրոյ ի՞նչ կ'ըլլար, գլխիկը երկնցնէիր, պաշիկ մը առնէի և մեռնէի»: Օձը հուսկ կը համոզուի, և գլխիկը կ'երկարէ. իսկ աղուէսն յանկարծ կը թոթուրուի և կը յաջողի օձին գլուխը բերնին մէջ ակտաներուն տակ առնելով ճգմել և ստատկել: Ջրէն աղուէսն ելնելով՝ օձն ալ վրայէն վար կը նետէ. որովհետև օձերը ստակած ատեննին երկար բարակ կը փուլին, աղուէսը կը դառնայ և օձին ականջն ի վար կը փոփսայ. «օձուկ աղբար, աշխարհիս մէջ ընկերաբար ապրելու համար, ինչպէս երկար բարակ շտկուեր ես, սրտով ալ ատանկ շխտակուկ ըլլալու է, և ոչ թէ ծուռիկ մուսիկ»:

Ալ բաւական կը համարիմ խօսիլս, Տեարք և Տիկնայք. թողլով վաճն ու Մուշը, ամէն ուրեք ես Հայը քննեցի և գննեցի, զոր և համառօտ մը ձեր առջև դրի. ահա առջևնիդ կայ Հայաստանը, վերաբ'ր և հոգեաւարք: Կը խոստովանիմ թէ փրկութիւնը կարելի է, երբ Հայն լուսաւորուի. զի այն ազգեր, զորս յիշեցի, Հայուն հետ արդէն բնակակից են և շահերով իրարու հետ կապուած, խառնուած և զուգուած, գիր ու դպրութիւն չ'ունին, և թէ թուով⁽¹⁾ և թէ բարոյական

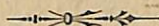
(1) Թիւրքք քաղաքաց և Հայք դաշտերու մէջ, իսկ Քիւրքք լեռներու վրայ համեմատաբար թուով աւելի են ամեն ուրեք. բայց միահամուռ՝ Հայք աւելի են թուով:

և մինչև իսկ նիւթական վիճակով Հայէն ստորին են: Սորա պիտի խոնարհին, զի անկարելի է, որ այսուհետև լոյսը խաւարին տեղի տայ, յաղթանակը գործունեայ և բարոյական մարդուն կամ ժողովրդեան չը լինի:

Ձեր ուրեմն, ո՛ր ազնիւ Տեարք և Տիկնայք, երբ սրտին թելեր կը թրթռան ի յուշ հայրենեաց, մի՛ վհատիք. հաւատացէք, զի Հայաստանի բնական դիրքն իսկ կարող է Հայը փրկել, եթէ փայլուն բայց սուտ խոստումներէ և խօսքերէ, պայծառ բայց խարդախ ձեւերէ զգուշանալով՝ ընկ գործեմք: Յիշեցէք, թէ դուք սերունդ էք այն ազնիւ ազգին, որ հինն է իւր պատմական կեանքով, որ ազնուականն է իւր առաքինութեամբ, որ ճարտարն է տուրեւտով, որ վեհն ու գեղեցիկն է իւր հոգւովն ու մարմնով: Յիշեցէք, որ դուք այն ազգէն էք, որ առաջին անգամ մարդկային ամբարշտութիւնը պատժեց իւր Հայկովը, որ 34 տարի կոտելով մերթ Պարսից և մերթ Յունաց դէմ, իւր ազգային անկախութիւնը պաշտպանեց իւր հէք Արշակովը, որ առաջին անգամ Հեթանոսութեան դէմ կոտելով Սաչը պաշտպանեց իւր կարմիր Վարդանովը, որ առաջին անգամ Մշոյ դաշտի մէջ այլակրօններու դէմ կոտելով Սաչը գրկեց իւր Տիրանովն ու Սուրբ բանակովը: Յիշեցէք, որ դուք քանի կենդանի էք, կենդանի՛ Հայ հոգւով, կենդանի՛ Աշոտայ սրտով, կենդանի՛ Ռուբէնի հոանդով, հաւատացէք թէ Հայաստան կենդանի է, կենդանի՛ պիտի մնայ, ազատ և անկախ և փառաւորեա՛լ:

ԱՉԳՈՂԱՄԱՐ ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՈՑ

Ռուսահայք	1,000,000
	{ 120,000 Հայ
	{ 90 000 Թիւրք
Կարին, Խնուս, Բասեն,	{ 35 000 Քիւրտ
Պայազլիտ, Բաբերդ, Սպեր,	{ 40 000 Զաղա
Կիսկիմ, Թորթում և Քղի .	{ 40 000 Թիւրքմէն
	{ 5 000 Եէզլիսի
	{ 2 500 Ձէրքէս
	{ 5 000 Յոյն:
Երզնկա, Կամախ, Գուրիչայ, Կերճանիս, Խոզաթ և Օւլաճըզ	{ 50 000 Հայ
	{ 40 000 Զաղա
	{ 35 000 Թիւրք
	{ 5 000 Քիւրտ:
Մուշ	{ 127 000 Հայ
	{ 20 000 Թիւրք
	{ 20 000 Քիւրտ
	{ 15 000 Զաղա
	{ 6 000 Ձէրքէս:
Վան	{ 184 000 Հայ
	{ 90 000 Քիւրտ
	{ 20 000 Թիւրք
	{ 80 000 Ասորի:

Սղերտ } 40 000 Հայ
 } 30 000 Քիւրտ
 } 5 000 Արար
 } 7 500 Զաղա
 } 18 000 Եէզիաի:

Տիգրանակերտ բաց ի քա-
ղաքէն } 40 000 Հայ
 } 7 000 Թիւրք
 } 35 000 Քիւրտ
 } 25 000 Զաղա
 } 16 000 Ասորի:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0428796

ՓԱԼԱԳԱՇԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆԸ

ԿԵԴՐՈՆԱՏԵՂԻ Է ՇԵՏԵՒԵԱԼ ՆՈՐ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆՑ

ԿԱՆԱՅԻ ՎԱՏԱՍԵՐՈՒՄ. կիւնը՝ անցեալին եւ
նեկային մէջ. զինկասիպ 14 պատկերներով. Գրեց
Տր. ԲՕԼ ՏՐ ԲԷԿԿԱ. Թրգմ. Ա. Գ. Ա. . . 10 Ղր.

ՃԻՉՈՒԻԹՆԵՐՈՒ Լիակասար եւ ժամանա-
կագրական Պատմութիւն. իրենց ոմիրները, ամ-
բարեսութիւնները եւ արտաբանութիւնները: Հեղինակ՝
Լէօ Թաֆսիլ. Թարգմ. Յ. Գ. Փայագաւեան. 60 Փր. .

ԿՆՈՉ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. Հեղինակ՝ Հանրի
Մարիոն. Թարգմ. Կ. Ս. Թուխմանեան. 12 Ղր.

ԾՐԱԳԻՐ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆՑ. Գրեց խրմեան
Հայրիկ. կիրնեանի (Հրանդ) Յառաջաբանով
եւ Հայրիկին զինկասիպ պատկերով. 2 Ղր.

ՔՆԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ. Լիակասար Ազգ. Երգա-
րան Հայոց. (Հրատր. Փայագաւեան). 7 1/2 Ղր.

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՅՑ. Ազգ. Ողբերգ. չորս
մասնով. Հեղինակ. Մ. Աղաբէկեանի. Գ. Տիպ. 5 Ղր
ՅՈՎԻՓ ԳԵՂԵՑԻԿ. Ողբերգ. Թ. Թէրզեան. 2 Ղր
ԲՈՂՈՒԲ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԴԷՄ. ԵԳՂ. Տ. Պօղոսեան. 2 զր
ԽՕՍԻ ԶՀԱՅՐԵՆԵԱՅ. ՎՆՆ. ՎՐԴ. Տ. Մինասեան. 2 զր
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ. Մ. Սոսրեան. 5 զր
ՅՈՒՇԵՐ ՄԵԾԿԵՐՈՒ Ե ՆՐՇԱԿԱՅ ԳԻՂԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻԳ.
Կ. Ա. Եսափեան. 1 զր .

ԱՐՈՒԵԱՏ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ 2 զր .
ԵՕԹ ԿԱԽՈՒԱՇՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ . . 4 զր .

